zygmunt

bauman

globalizacija

pasekmės žmogui

STROFA academia ALK

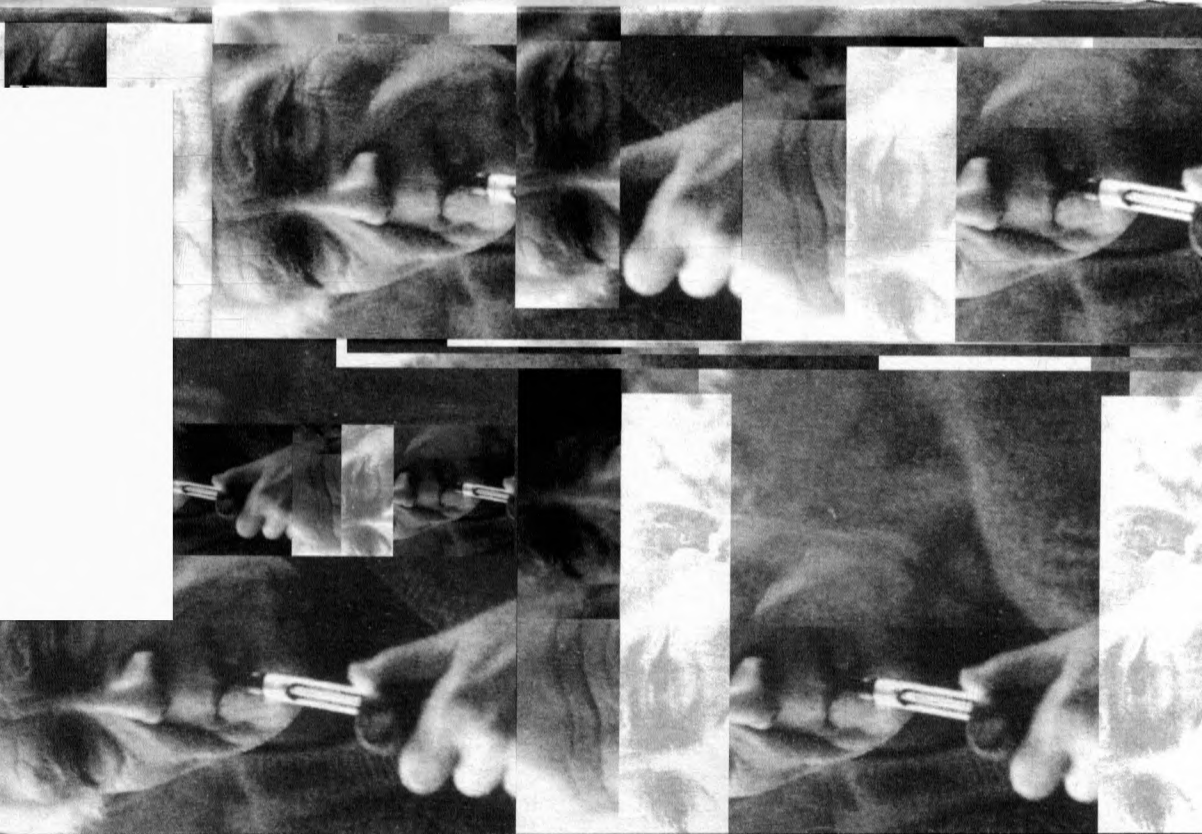

globalizacija:
pasekmės žmogui

zygmunt
bauman

Iš anglų kalbos vertė
Vytautas Rubavičius

STROFA
Vilnius
2002

UDK 316.42
Ba597

Knygos leidimą parėmė
Atviros Lietuvos fondas

Versta iš:
Zygmunt Bauman. *Globalization: The Human Consequences.* – Polity Press, 2000

Viršelyje –
Alexo S. MacLeano nuotrauka iš leidinio
MUTATIONS (Barcelona: Actar, 2000)

Serijos dailininkė
KRISTINA NORVILAITĖ

© ZYGMUNT BAUMAN, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą, VYTAUTAS RUBAVIČIUS, 2002
© STROFA, 2002
ISBN 9986-751-51-9
ISSN 1392-1673

turinys

įvadas 7

I. laikas ir klasė 15
svetur gyvenantys žemvaldžiai,
II požymis 19
judėjimo laisvė ir visuomenių
savikūra 23
naujas greitis, nauja poliarizacija . . 33

II. karai dėl erdvės: veiklos ataskaita . . 46
žemėlapių kova 49
nuo erdvės žemėlapinimo prie
žemėlapių suerdvinimo 58
agorafobija ir vietovės atgimimas . . . 73
ar dar gyvas Panoptikonas? 77

III. kas po nacionalinės valstybės? 87
universalizavimas ar suglobalinimas? . 92
naujasis nusavinimas:
šįkart – valstybės 102
pasaulinė mobilumo hierarchija 108

IV. turistai ir bastūnai 119
būti vartotoju vartotojų
visuomenėje 122

judame pasidaliję 130
keliaujame per pasaulį ir
pasaulis keliauja pro šalį 137
kad ir kas būtų – susieti 143

V. globalinis įstatymas,
lokalinės tvarkos 156
nejudrumo gamyklos 160
kalėjimai išnykus pataisos namams 172
apsaugotumas: apčiuopiamos
priemonės neapčiuopiamam tikslui . . . 179
atstumtieji 185

svetimų kalbų žodžių ir
posakių žodynėlis 195
rodyklė 196
apie autorių 199

Įvadas

„Globalizacija“ šiuo metu skamba visų lūpose. Šis apžavus žodis baigia virsti slaptažodžiu, magišku užkeikimu, visrakčiu, turinčiu atrakinti visų dabarties ir ateities paslapčių duris. Vieniems „globalizacija“ reiškia tai, ką mes įpareigoti daryti, jei norime būti laimingi, o kitiems ji – mūsų nelaimingumo priežastis. Tačiau visiems „globalizacija“ yra nepermaldaujama pasaulio lemtis, negrįžtamas procesas, veikiantis mus visus vienodu mastu ir tokiu pačiu būdu. Mes visi „globalizuojami“, ir būti „globalizuojamiems“ reiškia beveik tą patį visiems, kurie yra „globalizuojami“.

Madingiems žodžiams lyg ir būdinga ta pati lemtis: juo daugiau patirties stengiamasi jais nuskaidrinti, juo labiau jie patys tampa miglotesni. Juo daugiau jais išstumiama ir išgyvendinama ortodoksinių tiesų, juo greičiau jie patys virsta nekvestionuojamais kriterijais. Žmonių veiklos aspektai, kuriuos iš pradžių stengtasi ta sąvoka aprėpti, dingsta iš akiračio; dabar atrodo, jog tas terminas „tiesiogiai“ atskleidžia „tikrovės faktus“, „nuo mūsų nepriklausomo pasaulio“ pobūdį, kurį jis nurodo pats pretenduodamas būti

apsaugotas nuo abejonių. Šiuo atžvilgiu „globalizacija“ nėra išimtis.

Ši knyga yra bandymas parodyti, jog globalizacijos fenomenas yra kur kas sudėtingesnis, negu atrodo iš pirmo žvilgsnio; atskleidžiant socialines globalizacijos procesų šaknis ir pasekmes, stengiamasi kiek išsklaidyti miglą, kuri gaubia šį terminą, pretenduojantį paaiškinti šių dienų žmogaus būvį.

Terminas „laiko/erdvės susitraukimas“ apima vykstantį įvairialypį žmogaus būvio parametrų kitimą. Kai įsigiliname į šio susitraukimo socialines priežastis ir padarinius, tampa akivaizdu, jog globalizacijos procesų sukeltoms pasekmėms nebūdingas tam tikras bendrumas, kaip kad paprastai manoma. Laiko ir erdvės „naudojimai“ labai diferencijuoti ir sykiu diferencijuojantys. Globalizacija išskaido lygiai kaip ir suvienija; ji skaido vienydama, o pasaulio skaidymo priežastys yra tos pačios kaip ir skatinančios jo vienodėjimą. Kai verslas, finansai, prekyba ir informacijos srautai įgauna pasaulinį mastą, prasideda „lokalizacijos“ procesas, kuris apibrėžia erdvę. Be to, šie du glaudžiai susiję procesai lemia griežtą ištisų bendruomenių ir įvairių gyventojų sluoksnių sąlygų skirtingumą. Kas vieniems rodosi kaip globalizacija, kitiems reiškia lokalizaciją; globalizacija, vieniems skelbianti naują laisvę, daugeliui kitų stoja kaip nekviesta nuožmi lemtis. Mobilumas įgauna gei-

džiamiausios vertybės rangą, judėjimo laisvė – visuomet trūkstamas ir netolygiai paskirstytas reikmuo – vis greičiau tampa pagrindiniu mūsų vėlyvosios modernybės ar postmodernybės laikų išsluoksniavimo veiksniu.

Visi mes norom nenorom, patys ar kieno nors verčiami judame. Mes judame net tada, kai fiziškai liekame toje pačioje vietoje: nerealu nepaliaujamos kaitos pasaulyje rinktis nejudrumą. Vis dėlto šios naujos būklės sukeliamos pasekmės būna iš esmės nevienodos. Kai kurie mūsų tampa tikrai „globaliais žmonėmis", o kiti sukaustomi jų „lokalumo" – tokia padėtis nėra nei maloni, nei pakenčiama pasaulyje, kuriame „globalieji" duoda toną ir kuria gyvenimo žaidimo taisykles.

Būti „lokaliajam" globalizuotame pasaulyje yra socialinio atskirtumo ir nuosmukio ženklas. Lokalumo sąlygomis egzistencijai kylančius sunkumus lemia tai, jog visuomeninės erdvės darosi nepasiekiamos lokalizuotam gyvenimui ir vietinės bendrijos praranda sugebėjimą kurti prasmes bei derėtis dėl jų, jos ima vis labiau priklausyti nuo tokių prasmę teikiančių ir ją interpretuojančių veiksmų, kurių pačios nebekontroliuoja, – juo labiau nuo globalizuotų intelektualų galvose kylančių komunitarinių svajų/paguodų.

Globalizacijos procesams būdinga vis didėjanti erdvinė segregacija, erdvinis atskirtumas ir išskirtumas. Neogentinės ir fundamentalistinės tendencijos,

atspindinčios ir išsakančios globalizacijos ištiktų žmonių patirtį, yra toks pat teisėtas globalizacijos vaisius, kaip ir plačiai skelbiama aukštosios kultūros „hibridizacija“ – tos kultūros, kuri būdinga globalizuotai viršūnei. Itin skatina nerimauti tai, kad vis sparčiau žlunga komunikacija tarp vis globališkesnių bei eksteritoriškesnių elitų ir vis labiau lokalizuojamų kitų žmonių. Prasmės-ir-vertės kūrimo centrai šiuo metu yra eksteritoriniai ir išsilaisvinę iš tų suvaržymų, kuriuos primeta lokalumas, tačiau šitai nepasakytina apie žmogaus padėtį, kurią tos vertės bei prasmės turėtų nušviesti ir įprasminti.

Laisvė judėti yra šių dienų poliarizacijos pagrindas ir jai būdinga daugybė dimensijų; šis naujas pagrindas verčia kitaip aiškinti nuo seno gerbiamus turtingųjų ir vargšų, klajoklių ir sėsliųjų, „normaliųjų“ ir nenormaliųjų ar įstatymus laužančiųjų skirtumus. Kokiu būdu šios įvairios poliarizacijos dimensijos susisaisto ir daro įtaką viena kitai – kita sudėtinga problema, kurią stengiamasi nušviesti šioje knygoje.

Pirmame skyriuje svarstomas ryšys tarp istoriškai kintamos laiko bei erdvės esmės ir socialinės organizacijos modelio bei lygio, o ypač – kokį poveikį šių dienų laiko/erdvės susitraukimas daro pasaulinių ir teritorinių visuomenių bei bendruomenių struktūrinimuisi. Vienas analizuojamų šio poveikio padarinių yra nauja „svetur

gyvenančių žemvaldžių“ atmaina – globalinių elitų neseniai įgyta nepriklausomybė nuo teritoriškai apribotų politinės ir kultūrinės galios darinių ir nuoseklus šių darinių galios silpnėjimas. Dviejų aplinkų, kuriose atitinkamai įsikuria naujosios hierarchijos „viršūnės“ ir „apačios“, atskyrimas keičia šiuolaikinių didmiesčių erdvės organizavimą bei „kaimyniškumo“ prasmę.

Antro skyriaus tema yra moderniaisiais laikais vykusių karų dėl teisės nustatyti ir primesti bendrosios erdvės prasmę pakopos. Šiuo aspektu analizuojami tiek praeičiai būdingo miestų planavimo nuotykiai, tiek ir šiuolaikinės tendencijos daryti fragmentiškus projektus ir statyti siekiant pabrėžti išskirtinumą. Galiausiai kruopščiai tiriamas istorinis Panoptikono, to kadaise taip mėgto modernaus socialinės kontrolės modelio, likimas, ypač tai, kodėl dabar jis nereikšmingas ir nyksta.

Trečiame skyriuje gvildenamos politinio suverenumo perspektyvos – ypač tautinių ar platesnių teritorinių bendruomenių savikūros bei savivaldos ateitis globalizuotos ekonomikos, finansų ir informacijos sąlygomis. Daug dėmesio skiriama vis didėjančiam neatitikimui tarp suinstitucintos sprendimų priėmimo srities ir pasaulio, kuriame gaminami, paskirstomi, pasisavinami ir išdėstomi ištekliai, reikalingi sprendimams priimti ir jiems įgyvendinti; ypač įdėmiai žvelgiama į tuos

globalizacijos padarinius, kurie apriboja valstybių vyriausybių – jos yra svarbiausias ir iki šiol nepakeičiamas veiksmingo socialinio valdymo per beveik visą moderniąją istoriją židinys – veiksnumą priimti sprendimus.

Ketvirtame skyriuje kritiškai apžvelgiamos kultūrinės minėtų pokyčių pasekmės. Postuluojama, jog jų visuminis rezultatas yra žmonių patirties išsišakojimas ir poliarizavimasis, o tai lemia kultūros simbolių dviejų visiškai skirtingų interpretacijų radimąsi. „Judėti" turi iš esmės kitokią, priešingą prasmę tiems, kurie yra naujosios hierarchijos viršuje, ir tiems, kurie yra jos apačioje, o dauguma gyventojų – „naujoji vidurinioji klasė", svyruojanti tarp šių dviejų polių, – priima stipriausią šitos priešpriešos smūgį ir dėl to kenčia didelį egzistencinį netikrumą, nerimą ir baimę. Įrodinėjama, kad būtinybė nuraminti tokias baimes ir nuslopinti iš jų kylantį nepasitenkinimo potencialą savo ruožtu yra galingas veiksnys, skatinantis tolesnį dviejų mobilumo prasmių poliarizavimąsi.

Paskutiniame skyriuje nagrinėjamos kraštutinės šios poliarizacijos apraiškos: nūdienė tendencija kriminalizuoti visa, kas neatitinka suidealintos normos, ir kriminalizacijos vaidmuo kompensuojant „gyvenimo judant" keliamus nepatogumus – pateikiant alternatyvaus, t. y. nejudraus, gyvenimo vaizdą ir tikrovę kaip niekad at-

grasius ir pasibjaurėtinus. Painią egzistencinio nesaugumo, kurį sukelia globalizacijos procesas, problemą linkstama paversti tariamai paprasta „įstatymo ir tvarkos“ problema. Kita vertus, rūpinimasis „saugumu“, dažniausiai nugenėtas iki kūno ir asmeninės nuosavybės saugumo, būna „išpūstas“, nes persmelktas nerimo, kurį sukelia kiti, lemiami nūdienės egzistencijos aspektai – nesaugumas ir netikrumas.

Nesiekiama, kad šios knygos tezės prilygtų politiniam pareiškimui. Autoriaus intencija yra ją pateikti kaip diskusinį pranešimą. Čia klausimų užduodama daug daugiau, negu pateikiama atsakymų, nesuformuluojama ir jokia aiškesnė nūdienos tendencijų padarinių prognozė. Vis dėlto – kaip sakė Cornelius Castoriadis, – mūsų moderniosios civilizacijos bėda ta, kad ji liovėsi kelti sau klausimus. Neužduoti tam tikrų klausimų yra daug pavojingiau, negu nesugebėti atsakyti į tuos klausimus, kurie jau įtraukti į oficialią dienotvarkę; o netinkamų klausimų kėlimas pernelyg dažnai padeda atitraukti dėmesį nuo išties svarbių problemų. Už nutylėjimą mokama tvirta žmonių kančių valiuta. Galų gale keldami tinkamus klausimus, atskiriame lemtį nuo paskirties, dreifavimą nuo keliavimo. Kaip tik abejojimas mūsų gyvenimo būdo neabejotinom prielaidom yra iš tiesų būtiniausia paslauga, kurią esame skolingi artimiesiems ir sau patiems. Ši knyga pirmiausia ir yra

tam tikras bandymas kelti klausimus ir skatinti juos kelti, ir nepretenduojama į tai, kad čia keliami reikalingi, visi reikalingi klausimai, ar kad, svarbiausia, visi iki šiol iškilę klausimai.

I. laikas ir klasė

„Kompanija priklauso jon investuojantiems žmonėms, o ne jos darbuotojams, tiekėjams ar vietovės, kurioje ji įsikūrusi, gyventojams“[1]. Šitaip Albertas J. Dunlapas, garsus šiuolaikinės įmonės „racionalizatorius“ (*dépeceur* – „kapoklis“, „ketvirčiuotojas“, „skerdienos kapotojas“, kaip jį sodriai, tačiau tiksliai apibūdino CNRS* sociologas Denis Duclos[2]) apibendrino savo pažiūras pagyrūniškoje savo veiklos apžvalgoje, kurią „Times Books“ leidykla išleido norėdama apšviesti ir pamokyti visus, kurie siekia ekonominės pažangos.

Žinoma, Dunlapas turėjo galvoje ne paprastą „priklausymo“ problemą, lyg tai būtų tik kitas žodis, nusakantis grynai teisinį nuosavybės klausimą, - vargu ar verta dėl jo ginčytis, juolab šitaip pabrėžtinai iš naujo jį formuluoti. Dunlapas turėjo omenyje pirmiausia tai,

[1] Žr. Albert J. Dunlap (with Bob Andelman). *How I Saved Bad Companies and Made Good Companies Great.* – New York: Time Books, 1996, pp. 199-200.

* CNRS – Centre Nationale de la Recherche Scientifique (*pranc.*) – Nacionalinis mokslinių tyrimų centras. Čia ir toliau žvaigždute pažymėti vertėjo paaiškinimai.

[2] Denis Duclos. „La cosmocratie, nouvelle classe planétaire“. In *Le monde diplomatique,* August 1997, p. 14.

ką įtaigavo likusi sakinio dalis: darbuotojai, tiekėjai, bendruomenės atstovai neturi jokio balso dėl sprendimų, kuriuos gali priimti „investuotojai“, o tikrieji sprendėjai, investuotojai, turi teisę iškart atmesti, paskelbti netinkamais ar nepagrįstais visus tų žmonių pareiškimus apie kompanijos valdymo pobūdį.

Įsidėmėkime, kad Dunlapo pareiškimas yra ne ketinimo išsakymas, o fakto konstatavimas. Dunlapui savaime suprantama, kad jo skelbiamas principas jau išmėgintas visais įmanomais būdais, kokius tik galėjo pateikti ekonominės, politinės, socialinės ar kitos mūsų laikų realijos, kad išbandytų jo gyvybingumą. Šiuo metu jis jau priklauso tai šeimynai savaime akivaizdžių tiesų, kurios aiškina pasaulį ir kurių pačių jau nebereikia aiškinti. Jos padeda teigti apie pasaulį tam tikrus dalykus, tačiau pačios jau nebesuvokiamos kaip teiginiai, juolab kaip ginčytini ar reikalingi įrodymo.

Buvo laikas (kai kas galėtų pasakyti, kad „ne taip jau seniai“, jei kolektyvinio domėjimosi trukmė nebūtų taip sparčiai sutrumpėjusi – dabar jau net toks palyginti neilgas politikai laikas kaip savaitė žmonių atmintyje darosi nepaprastai ilga atkarpa), kada Dunlapo pareiškimas visiškai nebūtų atrodęs visiems akivaizdus, jis būtų buvęs panašesnis į karo šūkį ar pranešimą iš kovų lauko. Pirmaisiais Margaret Thatcher pradėto negailestingo karo prieš vietinę savivaldą metais verslininkai vienas

po kito pajusdavo poreikį per kasmetines torių konferencijas pakilti į tribūną, kad dar sykį išbelstų žinią, kurią jie tikriausiai manė esant būtiną išbelsti, nes prie jos dar nepratusioms ausims ji skambėjo keistai ir slėpiningai: žinia buvo ta, kad kompanijos su malonumu mokėsiančios vietos mokesčius joms reikalingiems keliams tiesti ar nuotėkų įrenginiams remontuoti, tačiau jos nematančios reikalo mokėti už vietinių bedarbių, neįgaliųjų ar kitų žmogiškųjų atliekų išlaikymą, nes nesijaučia nė kiek atsakingos už jų likimą ar dėl jo įsipareigojusios. Dunlapas diktavo savo kredo ir visai pagrįstai galėjo tikėtis, jog jam pritars visi klausytojai pirmaisiais metais kovos, kuri jau buvo beveik laimėta po dviejų tuzinų metų.

Neverta aiškintis, ar šis karas pagiežingai ir slaptomis buvo sumanytas kokios nors kompanijos valdybos neprirūkytuose kabinetuose, ar taikingi, nieko neįtariantys pramonės vadovai buvo priversti pradėti kovos veiksmus dėl permainų, kurias sukėlė naujos technologijos galia kartu su nauja pasaulinio masto konkurencija; nesvarbu ir tai, ar šis karas buvo iš anksto suplanuotas, tinkamu laiku paskelbtas ir turėjęs įgyvendinti aiškiai apibrėžtus tikslus, ar tai buvo tik serijos padrikų, dažnai nenumatytų karingų veiksmų, kiekvieną kart kilusių dėl savų priežasčių. Kad ir kaip būtų buvę (esama svarių argumentų kiekvienai iš šių galimybių

pagrįsti, tačiau gali būti, kad jos abi tik atrodo besivaržančios viena su kita), visiškai tikėtina, jog paskutinis XX a. ketvirtis įeis į istoriją kaip Didysis karas dėl nepriklausomybės nuo erdvės. Svarbiausia, kas vyko šitame kare, – tai, kad sprendimų priėmimo centrai kartu su apskaičiavimais, kuriais buvo grindžiami tų centrų sprendimai, buvo nuosekliai ir nepaliaujamai išlaisvinami iš teritorinių suvaržymų – vietinių apribojimų.

Įsigilinkime į Dunlapo principą. Darbuotojai samdomi iš vietinių gyventojų; kadangi juos gali varžyti pareigos šeimai, būsto nuosavybė ir panašių dalykų našta, jie prireikus negali lengvai persikelti su kompanija į kitą vietą. Tiekėjai turi aprūpinti atsargomis, tad maži transporto įkainiai, skiriami vietiniams tiekėjams, teikia privilegiją, kuri išgaruoja, vos tik kompanija persikelia kitur. Akivaizdu, jog pati „vieta“ liks kur buvusi, nes vargu ar gali persikelti nauju kompanijos adresu. Tarp visų įvardytų kandidatų, turinčių teisę pasisakyti kompanijos valdymo klausimais, tik „investuojantieji“ – akcininkai – nėra niekaip erdviškai susaistyti; jie bet kurioje fondų biržoje, bet kurio brokerio padedami gali nusipirkti kokią tik nori akciją, ir kompanijos geografinis artumas ar tolumas turbūt bus visai nesvarbus dalykas jiems sprendžiant, pirkti ar parduoti akcijas.

Iš esmės akcininkų pasiskirstymo nelemia jokia erdvė. Jie yra vienintelis veiksnys, kurio visiškai nevaržo

jokia erdvė. Ir jiems, vien tik jiems „priklauso“ kompanija. Tad jų valioje perkelti kompaniją ten, kur pavyko iššniukštinėti ar numatyti galimybę gauti didesnių dividendų, o visiems kitiems – vietovės susaistytiems – paliekama užduotis išsilaižyti žaizdas, pašalinti padarytą žalą ir atsikratyti atliekų. Kompanija gali laisvai judėti, tačiau to judėjimo padariniai neišvengiamai lieka. Kiekvienas, kuris gali laisvai pabėgti iš vietovės, gali laisvai pabėgti ir nuo padarinių. Toks yra svarbiausias pergalingo karo dėl erdvės laimikis.

svetur gyvenantys žemvaldžiai, II požymis

Pasibaigus karui dėl erdvės, mobilumas pasidarė galingiausiu ir geidžiamiausiu visuomenės išsisluoksniavimo veiksniu; jis tapo medžiaga, iš kurios kasdien kuriamos ir perkuriamos naujos, vis pasaulietiškesnės socialinės, ekonominės ir kultūrinės hierarchijos. Tiems, kurie yra naujosios hierarchijos viršūnėje, laisvė judėti teikia nepalyginti daugiau pranašumų, negu išvardyta Dunlapo formuluotėje. Jis nurodo, giria ar pažemina tik tuos konkurentus, kurie gali būti girdimi, – tuos, kurie gali garsiai išreikšti ir, matyt, išreikš savo skundus ir savo nepasitenkinimą pavers reikalavimais. Tačiau juk yra ir kitų, taip pat su vietove susaistytų, visiškai atkirstų nuo

ryšių žmonių, apie kuriuos Dunlapas neužsimena, nes mažai tikėtina, kad jie sugebės būti girdimi.

Mobilumas, kurį įgijo „investuojantieji" – žmonės, turintys reikiamą kapitalą ir pinigų, reiškia naują, savo esminiu besąlygiškumu neturintį jokio precedento galios atsiejimą nuo įsipareigojimų – nuo priedermių ne tik darbuotojams, bet ir jaunesniems bei silpnesniems, dar negimusioms kartoms ir apskritai gyvenimo sąlygų reprodukcijai; trumpai tariant, tai reiškia laisvę nuo pareigos prisidėti prie kasdienio gyvenimo ir išsaugoti bendruomenę. Tarp galios eksteritorinio pobūdžio ir vis dar egzistuojančio „gyvenimo visumos" teritorialumo susiklosto nauja asimetrija. Dabar jau su niekuo nesusaistyta galia be perspėjimo gali persikelti į kitą vietą ir laisvai eksploatuoti bei palikti vietovę nebijodama to eksploatavimo sukeltų pasekmių. Galimybė atsikratyti atsakomybės už veiklos pasekmes yra geidžiamiausias ir puoselėjamiausias laimėjimas, kurį naujasis mobilumas pateikia laisvai plaukiojančiam, jokiai vietovei neįsipareigojusiam kapitalui. Dabar nebereikia į investicijų „efektyvumo" skaičiavimus įtraukti pasekmių pašalinimo išlaidų.

Naujoji kapitalo laisvė primena tą, kuria anksčiau mėgavosi savo valdose nebegyvenantys žemvaldžiai, pagarsėję ypač piktinančiu juos maitinusių žmonių poreikių nepaisymu. Nusigriebti „pridedamojo produkto"

grietinėlę – toks buvo vienintelis tų žemvaldžių interesas, kuriuo vadovavosi savo valdomose žemėse. Čia neabejojamai yra tam tikro panašumo, tačiau šis palyginimas neįvertina visos laisvės nuo rūpesčių ir atsakomybės, laisvės, kurią įgijo mobilusis XX a. pabaigos kapitalas ir kuria negalėjo mėgautis anie svetur gyvenę žemvaldžiai.

Tie žemvaldžiai negalėjo vienų nuosavų žemių pakeisti kitomis, ir todėl jie būdavo, nors ir silpnai, susaistyti su vietove, iš kurios siurbė sau gyvybinius syvus; ši aplinkybė praktiškai varžė teoriškai ir juridiškai neribotas galimybes eksploatuoti, nes priešingu atveju ilgainiui pajamų srovė galėjo sumažėti ar visiškai nutrūkti. Tiesa, tikrieji apribojimai eksploatuoti apskritai buvo griežtesni negu įsisąmonintieji, o šie savo ruožtu pernelyg dažnai pasirodydavo esą griežtesni už taikomus gyvenime – ši aplinkybė savaip skatino kitur gyvenančius žemvaldžius daryti nepataisomą žalą dirvos derlingumui bei apskritai žemdirbystei, tad tų žemvaldžių turtai garsėjo kaip nepatikimi ir jų vertė paprastai su kiekviena karta mažėjo. Vis dėlto būta tikrųjų apribojimų, kurie apie save primindavo tuo žiauriau, kad jie nebuvo suvokiami ir jų buvo nepaisoma. Pasak Alberto Melucci'o, riba „reiškia apribojimą, pasienį, atskyrimą, taigi ji kartu reiškia, kad pripažįstamas kitas, kitoks, kurio negalima supaprastinti. Susitikimas su kitoniškumu

yra mus išbandantis patyrimas: mat tada kyla pagunda jėga nuslopinti skirtingumą, tačiau lygiai taip pat tas patyrimas gali skatinti išbandyti bendravimą, kuris reikalingas nuolatinių pastangų“[3].

Priešingai negu ankstyvųjų moderniųjų laikų svetur gyvenantys žemvaldžiai, vėlyvosios modernybės kapitalistai ir žemės brokeriai dėl naujojo jų likvidžių išteklių mobilumo jau nebesusiduria su tokiais pakankamai realiais, tvirtais, sunkiais, patvariais apribojimais, kurie verstų daryti nuolaidas. Vieninteliai apribojimai, galintys priversti juos jausti ir gerbti, būtų vykdomosios valdžios laisvam kapitalo ir pinigų judėjimui nustatomi apribojimai. Tačiau tokių apribojimų yra nedaug, jie padriki, o ir dėl išlikusių nedaugelio vyksta toks smarkus spaudimas, kad netrukus jie gali būti ištrinti ar tiesiog išplauti. Išnykus apribojimams, Melucci'o žodžiais tariant, liks tik keletas galimybių „susitikti su kitoniškumu“. Jei atsitiktų taip, kad tokį susitikimą primestų kita pusė – „kitoniškumas“ stengtųsi įtempti savo raumenis ir verstų pajusti savo jėgą, – tai kapitalui nekiltų didelių sunkumų susidėti savo palapines ir susirasti svetingesnę aplinką – nuolaidesnę, sukalbamesnę, minkštesnę. Tad liktų daug mažiau progų, skatinančių tiek bandymus „jėga nuslopinti skirtingumą“, tiek ir norą imtis „išbandyti bendravimą“.

[3] Alberto Melucci. *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 129.

Abidvi nuostatos reikštų pripažinti tai, jog kitoniškumas nesuprastinamas, tačiau idant į „kitoniškumą“ ir būtų žvelgiama kaip į nesuprastinamą dalyką, jis pirmiausia pats turi tapti patvarus, nepalenkiamas, tiesiogine prasme „griebiantis už gerklės“. Deja, galimybių jam šitaip veikti sparčiai mažėja. Kad pasipriešinimas taptų tikrai veiksminga jėga, būtinas atkaklus ir išmoningas užpuolikas, tačiau viską apimantis naujojo mobilumo padarinys tas, jog kapitalui ir finansams beveik neprireikia palenkti nepalenkiamo, nustumti kliūčių, įveikti ar numaldyti pasipriešinimo; jei tik toks reikalas iškyla, jį sėkmingai galima atmesti pasirenkant lengvesnį variantą. Jei tik susidūrus su „kitoniškumu“ prireikia daug kainuojančio jėgos panaudojimo ar varginančių derybų, kapitalas visada gali persikelti į ramesnę vietą. Nėra reikalo įsivelti, jei galima to išvengti.

judėjimo laisvė ir visuomenių savikūra

Žvelgdami atgal į istoriją, galime klausti, kokiu mastu geofiziniai veiksniai, natūralios ir dirbtinės teritorinių darinių sienos, skirtingi tautų ir *Kulturkreise* tapatumai, taip pat „vidaus“ ir „išorės“ skirtumai – visa tai, kas tradiciškai yra geografijos mokslo objektai, – iš esmės buvo vien konceptualiniai vediniai arba materialios

„greičio ribų“ nuosėdos/išmonės; o apskritai galima klausti, kokiu mastu visus tuos dalykus lėmė judėjimo laisvę varžantys laiko ir išlaidų apribojimai.

Neseniai Paulis Virilio išsakė mintį, jog nors Franciso Fukuyamos pareiškimas apie „istorijos pabaigą“ atrodo pernelyg ankstyvas, tačiau šiuo metu kaskart tikriau galima kalbėti apie „geografijos pabaigą“[4]. Nuotoliai jau nieko nebereiškia, o geografinės sienos sampratą darosi vis sunkiau išlaikyti „realiame pasaulyje“. Staiga paaiškėja, kad žemynų ir viso Žemės rutulio padalijimai atsirado dėl atstumų, kurie kadaise atrodė stulbinamai realūs, nes transportas buvo primityvus ir keliauti buvo sunku.

Iš tikrųjų „atstumas“ toli gražu nėra objektyvi, beasmenė, fizikinė „duotybė“, jis yra socialinis kūrinys; „atstumo“ ilgis įvairuoja, nelygu greitis, kuriuo jis gali būti įveiktas (monetarinės ekonomikos sąlygomis šitai priklauso nuo to, kiek kainuoja pasiekti tokį greitį). Visi kiti socialiai sukurti veiksniai, padedantys kurti, atskirti ir palaikyti kolektyvinį tapatumą – pavyzdžiui, valstybių sienos ar kultūriniai barjerai, – žvelgiant atgal atrodo esą tik antrinės to greičio nulemtos pasekmės.

[4] Žr. Paul Virilio. „Un monde surexposé: fin de l'histoire, ou fin de la géographie?“. In *Le monde diplomatique*, August 1997, p. 17. Kiek man žinoma, „geografijos pabaigos“ idėją pirmas iškėlė Richardas O'Brienas (žr. jo *Global Financial Integration: The End of Geography*. – London: Chatham House/Pinter, 1992).

Pažymėtume, jog galbūt todėl „sienų tikrovė“ daugiausia laiko paprastai buvo klasių atžvilgiu nevienalytis fenomenas: ir praeities, ir šių laikų turtingųjų bei galingųjų elitai visada labiau linkę į kosmopolitiškumą negu kiti jų gyvenamų kraštų gyventojai; visais laikais šie elitai buvo linkę kurti savą kultūrą, kuri sumažindavo tas sienas, tokias tvirtas mažesniems žmoneliams; vietinius elitus su užsienio elitais siejo daugiau bendrų dalykų negu su tame pačiame krašte gyvenančiais žmonėmis. Atrodo, jog dėl šios priežasties ir Billas Clintonas, šių dienų pasaulio galingiausiojo elito atstovas, neseniai galėjo pareikšti, neva pirmą kartą istorijoje nebėra skirtumo tarp vidaus ir užsienio politikos. Išties elito gyvenime jau mažai kas primena skirtumą tarp „čia“ ir „ten“, „viduje“ ir „išorėje“, „arti“ ir „toli“. Komunikacijos laikui sprogus į vidų ir susitraukus į bematę akimirką, erdvė ir erdvėženkliai liovėsi ką reiškę, bent jau tiems, kurių veiksmai gali keliauti elektroninės žinutės greičiu.

„Vidaus“ ir „išorės“, „čia“ ir „ten“, „arti“ ir „toli“ priešpriešos apibrėždavo, kokiu mastu yra sutramdyti, prijaukinti ar pažįstami įvairūs aplinkinio (žmonių ir fizinio) pasaulio fragmentai.

Artuma, buvimas po ranka pirmiausia reiškia iki akivaizdumo įprastus, artimus ir pažįstamus dalykus, kurie kasdien regimi bei sutinkami, su kuriais sąveikaujama, kurie įpinti į įprastą rutiną ir kasdienius darbus.

„Artuma“ yra erdvė, kurioje žmogus gali jaustis *chez soi*, namie; šioje erdvėje žmogus pasiklysta retai, gal net niekada, čia nepasijunta nebegalįs rasti žodžių ar nebežinąs, kaip elgtis. Kita vertus, „labai toli“ yra erdvė, kurion patenkama tik retsykiais arba niekada, – ten vyksta nenumatyti ar nesuprantami dalykai, ir nežinia, kaip į juos reaguoti. Žmogus mažai nutuokia apie toje erdvėje vykstančius dalykus, mažai ko iš jų tikisi ir nesijaučia įpareigotas jais rūpintis. Atsidurti „labai toli“ – bauginantis patyrimas; išsiruošti „labai toli“ reiškia atsidurti už savo akiračio, ne savo vietoje, ne savo stichijoje bei šauktis bėdų ir bijoti nelaimės.

Dėl visų šių ypatybių „arti–toli“ priešpriešai būdingas dar vienas esminis aspektas – tai tikrumas ir netikrumas, užtikrintumas ir neryžtingumas. Būti „labai toli“ reiškia patirti sunkumų, o tada prireikia sumanumo, gudrumo, suktumo ar drąsos, reikia sugebėti perprasti svetimo gyvenimo taisykles, be kurių kitur galima apsieiti, ir įsisąmoninti jas patiriant pavojingus išbandymus, o dažniausiai – darant brangiai kainuojančias klaidas. Kita vertus, „artumo“ idėja išreiškia tai, kas neabejotina; pakanka neskausmingai įgytų įpročių, o kadangi tai įpročiai, jie visai nejaučiami ir nereikalingi jokių pastangų, todėl nėra prielaidų kilti gniuždančiam nerimui, nerimastingoms dvejonėms. Visa, kas žinoma apie „vietines bendruomenes“, sužinota

todėl, kad yra priešprieša tarp „čia“ ir „ten“, „arti“ ir „labai toli“.

Moderniųjų laikų istorijai būdinga nuolatinė transporto priemonių pažanga. Pervežimų ir kelionių srityje įvyko itin radikalūs ir spartūs pokyčiai; prieš daugelį metų Josephas Schumpeteris pažymėjo, kad šioje srityje pažangą lėmė ne diližanų gausėjimas, o visiškai naujų transporto priemonių – traukinių, automobilių ir lėktuvų – sukūrimas ir masinė jų gamyba. Pirmiausia transporto priemonių, leidžiančių greitai keliauti, prieinamumas ir išjudino būdingiausią šių laikų procesą, ardantį ir pakertantį visas vietines socialines bei kultūrines „visumas“. Šį procesą pirmąkart užčiuopė Ferdinandas Tönniesas garsioje savo formuluotėje, apibūdinančioje modernybę kaip perėjimą iš *Gemeinschaft* į *Gesellschaft*.

Iš visų techninių mobilumą skatinančių veiksnių didžiausią vaidmenį suvaidino informacijos perdavimas – tai tokios rūšies komunikacija, kuri vyksta be fizinių kūnų judėjimo arba tokio judėjimo prireikia tik kaip šalutinio, marginalinio dalyko. Techninės priemonės buvo nepaliaujamai ir nuosekliai tobulinamos, o tai sudarė sąlygas informacijai keliauti nepriklausomai nei nuo materialių jos perdavėjų, nei nuo objektų, apie kuriuos ta informacija teikiama: tos priemonės išlaisvino „žymiklius“ iš „žyminių“ gniaužtų. Informacijos

atskyrimas nuo jos perdavėjų ir jos objektų savo ruožtu leido diferencijuotis visų jų greičiams; informacijos perdavimas greitėjo daug sparčiau, negu keliavo kūnai ar keitėsi situacijos, apie kurias buvo informuojama. Galop pasaulinio kompiuterinio tinklo (www) atsiradimas sužlugdė – informacijos požiūriu – pačią „keliavimo“ (ir „atstumo“, kurį reikia įveikti) sampratą: teoriškai ir praktiškai informacija akimirksniu gaunama bet kurioje Žemės rutulio vietoje.

Tokios plėtros bendrieji padariniai yra didžiuliai. Jos poveikis socialinės sutelkties/skaidymosi sąveikai jau plačiai žinomas ir aprašytas. Kaip į „plaktuko esmę“ žmogus atkreipia dėmesį tada, kai plaktukas sulūžta, panašiai ir mes dabar aiškiau nei kada nors anksčiau matome, kokį vaidmenį laikas, erdvė ir jų pabalnojimo būdai vaidino kuriantis ir nykstant socialiniams kultūriniams ir politiniams dariniams, taip pat kokį vaidmenį vaidino išlaikant šių darinių stabilumą ir lankstumą. Ankstesnių laikų vadinamosioms „labai susitelkusioms bendruomenėms“ rastis ir išlikti padėjo, kaip dabar paaiškėjo, atotrūkis tarp beveik akimirksninio susižinojimo pačioje nedidelėje *bendruomenėje* (bendruomenės dydį lėmė įgimtos „skystosios įrangos“* savybės, tad jis

* Tekste vartojama sąvoka „wetware“ – „smegenys“, „sąmonė“ – skaitytojui turi priminti kompiuterinės įrangos „hardware“ (pažodžiui – „kietoji įranga“) ir „software“ (pažodžiui – „minkštoji įranga“).

buvo priklausomas nuo natūralių žmogaus regos, klausos ir įsiminimo galių) ir daugybės laiko bei išlaidų, reikiamų informacijai perduoti *tarp* bendruomenių. Kita vertus, šiandienos bendruomenių trapumas ir trumpaamžiškumas, atrodo, pirmiausia yra nulemtas to atotrūkio sumažėjimo ar net visiško jo išnykimo: bendruomenėje vykstanti komunikacija nebėra pranašesnė už informacijos perdavimą tarp bendruomenių, mat *abu* šie procesai vyksta akimirksniu.

Michaelas Benediktas mūsų retrospektyvų atradimą ir naują supratimą apie glaudų keliavimo greičio ir socialinės sutelkties sąryšį apibendrina šitaip:

> Tokia vienybė, kuri buvo galima mažose bendruomenėse dėl beveik staigaus ir beveik nieko nekainuojančio natūralaus kalbinio bendravimo, taip pat bendravimo skelbimais bei laiškeliais, žlunga didesnėse bendruomenėse. Bet kokio masto socialinę sutelktį lemia sutarimas, bendras žinojimas, ši sutelktis iš esmės priklauso ne tik nuo nuolatinio jos atnaujinimo bei sąveikos, bet ir nuo ankstyvo, griežto kultūrinio lavinimo ir kultūros įsiminimo. Socialinis lankstumas, priešingai, priklauso nuo užmaršumo ir pigios komunikacijos[5].

[5] Michael Benedict. „On Cyberspace and Virtual Reality". In *Man and Information Technology* (1994 metais tarptautiniame simpoziume, kurį surengė Žmogaus, technologijos ir visuomenės komitetas prie Švedijos Karališkosios Inžinerinių Mokslų Akademijos (IVA), skaityti pranešimai). – Stockholm, 1995, p. 41.

Leiskime sau pridurti, jog tas „ir“ paskutiniame citatos sakinyje yra perteklinis; sugebėjimas užmiršti ir komunikacijos pigumas (kaip ir greitumas) yra du to paties reiškinio aspektai, kuriuos vargu ar galima svarstyti atsietus. Pigi komunikacija reiškia, jog įgytą informaciją galima sparčiai paskleisti, užgniaužti ar „prastumti“ ir lygiai taip pat greitai gauti naujienų. Kadangi žmogaus „skystosios įrangos“ sugebėjimai išliko beveik nepakitę bent jau nuo paleolito laikų, tai pigi komunikacija, užuot maitinusi ir stabilizavusi atmintį, ją užlieja ir užslopina. Neginčijamai vaisingiausia iš pastarojo meto raidos tendencijų yra nykstantys kainų skirtumai tarp informacijos perdavimo vietiniu ir pasauliniu mastu (kai jūs siunčiate žinią internetu, mokate pagal „vietinio skambučio“ tarifą – ši aplinkybė reikšminga ir kultūros, ir ekonomikos atžvilgiu); šitai savo ruožtu reiškia, jog gaunama informacija, į kurią reikia atkreipti dėmesį ir įsiminti (nors ir labai trumpam), vis labiau plaukia iš įvairiausių, visiškai nesusijusių vietų ir neretai pateikia nesuderinamas ar viena kitą paneigiančias žinias. Visai kitaip sklinda žinios bendruomenėse, kurios neturi nei „kietosios“, nei „minkštosios“, o pasikliauja vien „skystąja“ įranga; kitaip tariant, šios žinios paprastai pasikartoja bei patvirtina viena kitą ir padeda (selektyviai) įsiminti.

Timothy W. Luke'o žodžiais tariant, „tradicinių visuomenių erdviškumas organizuojamas pagal tiesiog įgimtus paprastų žmonių kūnų gebėjimus“:

> Tradiciniai veiksmo vaizdiniai dažnai reiškiami organinėmis metaforomis. Susiduriama buvo kaktomuša. Įniršus kautasi plikomis rankomis. Teisingumas reiškė akis už akį, dantis už dantį. Diskutuojama buvo iš širdies. Vienybė reiškė eiti petys į petį. Bendruomenėje viskas vyko visų akyse. Draugaujama buvo susikibus rankomis. O pokyčiai vyko žingsnis po žingsnio.

Situacija pasikeitė neatpažįstamai ištobulėjus tokioms priemonėms, kurios leido konfliktus, vienybes, kovas, ginčus ar teisingumo vykdymą padaryti nepriklausomus nuo žmogaus rankų bei akių. Erdvę pradėta „apdoroti/centruoti/organizuoti/norminti“, o svarbiausia, ji buvo išlaisvinta iš natūralių, žmogaus kūno primetamų suvaržymų. Tad nuo to laiko „erdvę organizuojančiu“ veiksniu tapo technikos galimybės, jos veikimo greitis ir jos panaudojimo išlaidos: „Tokios technikos suprojektuota erdvė yra iš esmės kitokia: sukonstruota, o ne Dievo duota; dirbtinė, o ne natūrali; tarpininkaujama „kietosios įrangos“, o ne tiesiogiai atsiverianti „skystajai įrangai“; suracionalinta, o ne subendruomeninta; nacionalinė, o ne vietinė“[6].

[6] Timothy W. Luke. „Identity, Meaning and Globalization: Detraditionalization in Postmodern Space-Time Compresion“. In *Detraditionalization*, ed. Paul Heelas, Scott Lash and Paul Morris. – Oxford: Blackwell, 1996, pp. 123, 125.

Sukonstruota modernioji erdvė turėjo tapti tvirta, vientisa, pastovi ir nesiderėtina. Betonas ir plienas turėjo tapti jos mėsa, geležinkelių ir greitkelių tinklas – jos kraujagyslėmis. Moderniųjų utopijų autoriai neskyrė socialinės ir architektūrinės tvarkos, socialinių ir teritorinių vienetų bei padalijimų; jie, kaip ir jų amžininkai, atsakingi už socialinę tvarką, pagrindine priemone organizuotai visuomenei sukurti laikė erdvės sutvarkymą. Visuomenė turėjo būti vis didesnių ir vis platesnių vietinių bendruomenių hierarchinis darinys, kurio viršuje buvo aukščiausioji valstybės valdžia, prižiūrinti visumą, tačiau pati apsaugota nuo kasdienio stebėjimo.

Atsiradus globaliniam informacijos tinklui, ant šios teritoriniu/urbanistiniu/ architektūriniu požiūriu sukonstruotos erdvės buvo užkarta trečioji – *kibernetinanti* žmogaus pasaulio erdvė. Pasak Paulio Virilio, šios erdvės elementai jau „neturi erdvinių matmenų, jie tik įrašyti į singuliarų akimirksninio plitimo laikiškumą. Nuo šiol fizinės kliūtys ar laiko trukmė jau nebegali atskirti žmonių. Kompiuterių terminalus susiejus su vaizduokliais, *čia* ir *ten* skirtingumai jau nieko nebereiškia“[7].

Kaip ir dauguma teiginių apie „žmogaus“ būvio esmę – visų tokią pačią, - taip ir šis teiginys nėra visiškai tikslus. „Kompiuterių terminalų susiejimas“ nevienodai paveikė įvairių žmonių padėtį. Kai kas, o išties

[7] Paul Virilio. *The Lost Dimension.* – New York: Semiotext(e), 1991, p. 13.

dauguma žmonių, dar tebėra, kaip ir anksčiau, „atskirti fizinių kliūčių ir laiko trukmės“, tik šis atskirtumas šiuo metu yra žiauresnis, sukeliantis esmingesnius giluminius psichologinius padarinius nei kada anksčiau.

naujas greitis, nauja poliarizacija

Trumpai kalbant, *technologinis laiko/erdvės atstumų panaikinimas ne homogenizuoja žmogaus būvį, o veikiau jį poliarizuoja.* Vienus žmones tai išlaisvina iš teritorinių suvaržymų, o kai kurias bendruomeniškumą kuriančias prasmes paverčia eksteritorinėmis, tačiau sykiu iš teritorijos, su kuria kiti žmonės tebebūna susaistyti, atima jos prasmę bei galią, suteikiančią tapatumą. Kai kam tai pranašauja negirdėtą laisvę nuo fizinių kliūčių ir negirdėtą sugebėjimą judėti bei veikti per nuotolį. Kitiems tai yra ženklas, jog nebeįmanoma paversti sava ir civilizuoti gyvenamosios vietovės, nuo kurios atsiplėšti jie turi mažai galimybių. Kai „nuotoliai nieko nebereiškia“, tai ir nuotolių atskirtos vietovės nebetenka savos prasmės. Šitai vieniems pranašauja laisvę kurti prasmes, o kitus pasmerkia beprasmybei. Šiuo metu vieni panorėję gali išvykti – nesvarbu, iš kokios vietovės, o kiti bejėgiškai stebi, kaip ta vienintelė jų gyvenama vietovė slysta jiems iš po kojų.

Informacija dabar sklinda nepriklausomai nuo jos perdavėjų; pertvarkant prasmes ir santykius, kūnams mažiau nei kada anksčiau būtina pasislinkti ar persirikiuoti fizinėje erdvėje. Kai kuriems žmonėms – mobiliam, mobilumo elitui – šitai tiesiogine prasme reiškia galios „išfizinimą“, visiškai naują jos nesvarumą. Elitai keliauja erdvėje ir keliauja greičiau nei kada anksčiau, tačiau jų mezgamo galios tinklo apimtis ir tankis nepriklauso nuo tokio keliavimo. Naujasis galios „bekūniškumas“, daugiausia finansų pavidalu, leidžia turintiems galią tapti išties eksteritoriškiems, net jei kūniškai jie pasirodo esą „vietoje“. Jų galia tikrų tikriausiai yra ne iš „šio pasaulio“ – ne iš fizinio pasaulio, kuriame jie renčia savo akylai sergimus namus ir biurus, tokius pat eksteritorinius, apsaugotus nuo neprašytų kaimynų įsibrovimo, atkirstus nuo viso to, ką galima būtų pavadinti *vietine* bendruomene, nepasiekiamus tiems, kurie, kitaip negu jie, yra toje bendruomenėje įkalinti.

Kaip tik šis naujojo elito patiriamas galios nežemiškumas – klaikus, tačiau stulbinamas lengvumo ir visagalybės, nefiziškumo ir tikrovę kuriančios galios derinys – ir yra įamžintas plačiai paplitusioje panegirikoje „naujajai laisvei“, kurią įkūnija elektronikos palaikoma „kibererdvė“; puikiausiai ją išreiškia Margaret Wertheim „analogija tarp kibererdvės ir krikščioniškosios dangaus sampratos“:

Lygiai kaip ankstyvieji krikščionys įsivaizdavo dangų esant suidealintą sritį virš materialaus pasaulio chaoso ir puvimo – jo irimas buvo visiškai akivaizdus, aplinkui byrant imperijai, - taip ir šiais socialinės ir gamtinės aplinkos irimo laikais dabartiniai kibererdvės agitatoriai siūlo savo valdas kaip „virš" ir „anapus" materialaus pasaulio problemų esantį idealą. Ankstyvieji krikščionys skelbė dangų esant sritį, kurioje žmogaus siela bus išlaisvinta iš kūno trapumo bei silpnybių, taip ir dabartiniai kibererdvės šalininkai sveikina ją nelyg vietą, kurioje „aš" bus išlaisvintas iš fizinio įkūnijimo gniaužtų[8].

Kibererdvėje kūnai nieko nereiškia, nors pati kibererdvė daug reiškia, ji lemtingai ir negrįžtamai veikia kūnų gyvenimą. Neįmanoma apskųsti kibererdviniame danguje priimtų nuosprendžių, ir niekas, kas vyksta Žemėje, negali sumenkinti jų autoritetingumo. Kadangi galingųjų galia priimti nuosprendžius yra saugiai sutelkta kibererdvėje, jų kūnams nebereikia būti galingiems ar ginkluotis sunkiaisiais ginklais; maža to, kitaip negu Antėjui, jiems jau nebereikia sietis su savo žemiškąja aplinka, kad galėtų teigti, pagrįsti ar pareikšti savo galią. Jiems tereikia atsiskirti nuo vietovės, nuo kurios jau nuplėšta socialinė prasmė; tą prasmę perkėlus į kibererdvę, vietovė buvo paversta vien „fizine" terito-

[8] Margaret Wertheim. „The Pearly Gates of Cyberspace". In *Architecture of Fear*, ed. Nan Elin. – New York: Princeton Architectural Press, 1997, p. 296.

rija. Dar jiems reikalingas *to atskirtumo saugumas* – „neturėti kaimynų“, turėti neliečiamybę nuo vietinio kišimosi, taip pat reikalinga visiems suprantama, nepažeidžiama izoliacija, kuri aiškinama kaip asmenų, jų namų bei žaidimo aikštelių „saugumas“. Galios deteritorializacija eina ranka rankon su vis griežtesniu teritorijos struktūrinimu.

Savo studijoje viską pasakančiu pavadinimu „Statymo paranoja“ Stevenas Flusty pažymi kvapą gniaužiantį nepaprastai išradingo ir karštligiško statymo proveržį su didmiesčiais nesusijusiose „draudžiamose erdvėse“, kurios „suprojektuotos taip, kad sulaikytų, nubaidytų ar atsijotų galimus vartotojus“. Flusty pasitelkia savo unikalų įgūdį nukalti nepaprastai taiklius ir kandžiai įtaigius terminus, kad galėtų išskirti keletą tokios erdvės atmainų, kurios papildo viena kitą ir sukuria naują miestišką vandens griovių ir bokštelių, kadaise gynusių viduramžių pilis, ekvivalentą. Tarp tokių erdvių yra „išslystanti erdvė“ – „erdvė, kurion neįmanoma įsigauti, kadangi jon veda kreivi, nepaprastai ilgi keliai arba apskritai jų nėra“; „dygi erdvė“, „kurioje neįmanoma patogiai įsikurti, kadangi ją gina tokie mechanizmai, kaip sienose įtaisyti purkštuvai, įsijungiantys išvaikyti susibūrusių dykūnų, ar nuožulnios atbrailos, kad niekas ant jų nesėdėtų“; „nervinanti erdvė“, „kuria negalima pasinaudoti nepastebėtam, kadangi ji nepaliaujamai stebi-

ma visur šmirinėjančių patrulių ir/ar distancinių įtaisų, perduodančių informaciją apsaugos postams". Vienintelė tokių „draudžiamų erdvių" paskirtis yra perdirbti naujojo viršlokalinio elito socialinį eksteritorialumą į materialų, kūnišką atribojimą nuo vietovės. Tos erdvės galutinai suardo vietovėje įsišaknijusias vienybės ir bendruomeninio gyvenimo formas. Elitų eksteritorialumas užtikrinamas pačiu materialiausiu būdu – be leidimo niekas negali jų fiziškai pasiekti.

Sykiu greitai mažėja tokių miesto erdvių, kur įvairių gyvenamųjų rajonų žmonės galėtų susitikti akis į akį, atsitiktinai susitikti, vienas kitą užkalbinti ar mesti iššūkį, šnekėtis, bartis, ginčytis, sutikti ar nesutikti ir šitaip savo asmenines problemas paversti visuomeninėmis, o visuomenines – asmeniniu reikalu, – žodžiu, sparčiai mažėja tų „asmeninių/visuomeninių" agorų, apie kurias rašo Cornelius Castoriadis. Kelios išliekančios darosi vis selektyvesnės – veikiau didina, o ne šalina ardomųjų jėgų padarytą žalą. Steveno Flusty žodžiais tariant,

> tradicines visuomenines erdves vis sparčiau išstumia privačiai sukurtos (nors dažnai valstybės subsidijuotos), privačiai valdomos ir administruojamos erdvės, skirtos žmonėms susirinkti, kitaip tariant, vartojimo erdvės... Prieinamumą lemia mokumas. Čia viešpatauja privilegijuotumas, garantuojantis aukštą kontrolės lygį, būtiną

norint užkirsti kelią visokiems pažeidimams, nenumatytiems dalykams bei neefektyvumui, galintiems rastis sąveikaujant su gerai organizuota prekybos tėkme[9].

Elitai *pasirinko* izoliaciją ir už ją dosniai ir *noriai* moka. Kiti gyventojai *pasijunta* atkirsti ir *priversti* mokėti už naująją savo izoliaciją didelę kultūrinę, psichologinę ir politinę kainą. Negalintys laisvai pasirinkti savojo atskiro gyvenimo ir mokėti už jo apsaugą atsiduria tokioje padėtyje, kuri prilygsta ankstyvaisiais naujausiais laikais atsiradusiems aptvarams; jie paprasčiausiai „atitveriami" neklausiant jų sutikimo, jiems uždraudžiama patekti į vakarykštes „bendras" valdas, o kai apgraibomis, nepastebėję įspėjamųjų ženklų „Privati nuosavybė" ar neišmokę perskaityti neverbalizuotų, tačiau dėl to ne mažiau veiksmingų patarimų „Eiti draudžiama", prasibrauna į už ribų esančius rajonus, jie areštuojami, grąžinami atgal ir išgyvena trumpą smarkų šoką.

Miesto teritorija tampa nuolatinio karo dėl erdvės lauku; tas karas kartkartėm pratrūksta viešu riaušių vidurmiestyje reginiu, ritualiniais susirėmimais su policija, futbolo sirgalių proginiais išpuoliais, tačiau tas karas vyksta kasdien tiesiog po viešosios (viešai skelbiamos), oficialiosios, nusistovėjusios miesto tvarkos skraiste. Bejėgiai ir ignoruojami gyventojai iš „ati-

[9] Žr. Steven Flusty. „Building Paranoia". In *Architecture of Fear*, ed. Nan Elin, pp. 48-49, 51-52.

tvertų", užspaustų ir nepaliaujamai užgrobiamų rajonų patys atsako agresyviais veiksmais; jie bando ant savų getais paverstų namų ribų įtvirtinti pačių pasigamintus ženklus „Eiti draudžiama". Senuoju *bricoleurs* įpročiu jie savam tikslui naudojasi viskuo, kas pakliūva po ranka: „griebiasi ritualų, keistai rengiasi, grotestiškai elgiasi, laužo taisykles, daužo butelius, langus, galvas, meta retorinius iššūkius įstatymui"[10]. Nesvarbu, ar tai veiksminga, bet šie mėginimai laikomi nesankcionuotais ir oficialiose ataskaitose juos linkstama patogiai klasifikuoti kaip įstatymo ir tvarkos problemas, užuot įvardijus, kas tai yra iš tikrųjų: tai pastangos garsiai ir aiškiai reikšti savo teritorines pretenzijas ir paprasčiausiai laikytis naujų teritorinio žaidimo, kurį visi kiti su pasimėgavimu žaidžia, taisyklių.

Elito statomi įtvirtinimai ir paliktųjų už sienų agresyvi savigyna abipusiškai stiprina vienas kitą, o tai aiškiai išpranašavo Gregory Batesonas „schizmogeninių grandinių" teorijoje. Pasak šio teorinio modelio, tikėtina, jog skilimas prasideda ir negrįžtamai gilėja susiklosčius tokiai padėčiai, kai

> elgesys X, Y, Z yra standartinis atsakas į X, Y, Z... Jei, pavyzdžiui, modeliai X, Y, Z apima gyrimąsi, pamatysime, jog visiškai tikėtina, kad jei gyrimasis yra atsakas į

[10] Žr. Dick Hebdige. *Hiding in the Light.* – London: Routledge, 1988, p. 18.

gyrimąsi, visos grupės vers viena kitą perdėtai išryškinti tą modelį, o nevaržomas šis procesas vis labiau skatins konkuruojant griebtis kraštutinumų, kol galop peraugs į priešiškumą ir visa sistema žlugs.

Čia pateiktas „simetrinės diferenciacijos" modelis. Kokia jo alternatyva? Kas atsitiks, jei grupei B nepavyks atsakyti į grupės A, kuriai būdingas X, Y, Z tipo elgesys, mestą X, Y, Z rūšies iššūkį? Tokiu atveju schizmogeninė grandinė nėra nutraukiama – tada simetrinė diferenciacija įgauna „papildomosios" diferenciacijos pobūdį. Pavyzdžiui, kai į kategorišką elgesį neatsakoma tuo pačiu, o jam nusileidžiama, tai „tikėtina, jog toks nuolaidumas toliau skatins kategorišką elgesį, kuris savo ruožtu skatins tolesnį nuolaidžiavimą". Tačiau vis tiek „sistema žlugs"[11].

Visuminis pasirinkimo tarp dviejų modelių rezultatas yra minimalus, tačiau schizmogeninės grandinės susietoms grupėms vieno jų pasirinkimas reiškia skirtumą tarp orumo ir pažeminimo, žmoniškumo ir jo netekties. Galima pagrįstai numatyti, jog simetrinės diferenciacijos strategijai visada bus teikiama pirmenybė prieš alternatyvią „papildomąją" diferenciaciją. Pastaroji yra pralaimėjusiųjų arba tų, kurie susitaikė su pralaimėjimo neišvengiamumu, strategija. Tačiau kad ir kokia

[11] Gregory Bateson. *Steps to an Ecology of Mind.* – Frogmore: Paladin, 1973, pp. 41-42.

strategija būtų pasirinkta, kai kuriems dalykams lemta pasirodyti pergalingiems: tai naujas miesto erdvės fragmentavimasis, viešosios erdvės susitraukimas ir jos išnykimas, miesto bendruomenės subyrėjimas, atsiskyrimas ir segregacija, o svarbiausia – naujojo elito eksteritoriškumas ir priverstinis kitų gyventojų teritoriškumas.

Naujasis elito eksteritoriškumas išgyvenamas kaip svaiginanti laisvė, o visų kitų teritoriškumas jaučiamas vis mažiau kaip gimtieji namai, o vis labiau kaip kalėjimas – juo labiau žeminantis, juo labiau akis bado tų kitų laisvė judėti. „Įkaltumas“, negalėjimas užsigeidus pajudėti ir draudimas patekti į sodresnes ganyklas ne tik žymi nevisavertį žmoniškumą ir reiškia, kad esi apgaudinėjamas dalijant gyvenimo siūlomas grožybes. Atskirtumas įsismelkia giliau. Naujame didelių greičių pasaulyje „vietovė“ jau nebėra ta vietovė, kokia ji buvo tais laikais, kai informacija sklido tik kartu su ją perduodančiais kūnais; nei vietovė, nei lokalizuoti gyventojai nedaug ką bendra turi su ankstesne „vietos bendruomene“. Viešosios erdvės – įvairios agoros ir forumai, vietos, kuriose patvirtinamos darbotvarkės, asmeniniai reikalai tampa visuomeniniais, formuojamos, patikrinamos ir patvirtinamos nuomonės, surenkami vertinimai ir priimami nutarimai, – šitos erdvės kartu su elitu pakelia savo vietinius inkarus; joms pirmiausia ir lemta atitrūkti nuo savo teritorijos ir atsidurti taip

toli, kad jų jau nebepasieks jokios vietovės ir jų gyventojai, kuriems būdingi vien „skystosios įrangos“ komunikaciniai sugebėjimai. Užuot kūrę bendruomenių šiltnamius, vietos gyventojai vis labiau primena palaidus nesurištų mazgų galus.

Paulas Lazarsfeldas yra rašęs apie „vietinės nuomonės lyderius“, kurie atsijoja, įvertina ir apdoroja kitiems gyventojams teikiamas žinias, gaunamas „iš išorės“ per žiniasklaidą. Kad šitai galėtų daryti, pirmiausia vietiniai lyderiai turi būti girdimi vietiniams gyventojams – jiems reikalinga agora, kur visi galėtų susirinkti pasikalbėti ir pasiklausyti. Kaip tik vietinė agora leido vietinių nuomonių lyderiams varžytis su iš toli atsklindančiais balsais ir tapti įtikinamiems tiek, kad galėtų nusverti daug išradingesnį autoritetą, kurio įtaka silpnėja dėl nuotolio. Abejoju, ar Lazarsfeldas ir dabar prieitų prie tų pačių išvadų, jei galėtų, praėjus vos pusei amžiaus, pakartoti savo tyrimus.

Nilsas Christie neseniai pabandė šio proceso logiką ir jo pasekmes įvilkti į alegorijos rūbą[12]. Kadangi tekstas dar nėra lengvai prieinamas, pacituosiu jo kiek daugiau:

> Mozė nusileido iš kalnų. Rankose jis nešėsi granite iškaltas taisykles, kurias jam padiktavo esantis dar aukščiau nei kalnų viršūnės. Mozė buvo tik šauklys, žmonės – *popu-*

[12] Nils Christie, „Civility and State“ (nespausdintas rankraštis).

lus – buvo klausytojai... Daug vėliau Jėzus ir Mahometas veikė pagal tuos pačius principus. Tai yra klasikiniai *„piramidinio teisingumo“* atvejai.

O štai kitas vaizdas: moterys, susibūrusios prie vandens šaltinio, šulinio ar joms įprastoje vietoje prie upės... Parsinešti vandens, išskalbti rūbus ir dalytis naujienomis bei vertinimais. Paskata kalbėtis dažnai būna konkretūs poelgiai ir situacijos. Tie dalykai *apibūdinami*, *palyginami* su panašiais, vykusiais praeityje ar kitose vietose, ir *įvertinami* kaip teisingi ar neteisingi, gražūs ar bjaurūs, stiprūs ar silpni. Pamažu, nors ir ne visada, gali susiklostyti tam tikras bendras įvykių supratimas. Šitaip yra *kuriamos* normos. Tai klasikinis *„egalitarinio teisingumo“* atvejis...

... Vandens šaltiniai išnaikinti. Modernizuotose šalyse kurį laiką nedidelėse parduotuvėlėse būdavo įrengtos savitarnos skalbyklėlės automatai – čia atėję nešvariais rūbais, galėdavome išeiti švarūs. Kol rūbai būdavo skalbiami, buvo galima pasikalbėti. Dabar jau nebėra savitarnos skalbyklų... Didžiuliai prekybos centrai gali suteikti tam tikrų galimybių netikėtai susitikti, tačiau jie pernelyg dideli horizontaliam teisingumui kurti. Pernelyg dideli, kad susitiktum senus pažįstamus; ten minios žmonių, pernelyg judru, kad galėtumei leistis į ilgus pokalbius, būtinus elgesio standartams įtvirtinti.

Leisiu sau pridurti, jog prekybos centrai pastatyti taip, kad žmonės nuolat judėtų, žvalgytųsi, būtų be paliovos blaškomi ir linksminami – tik jokiu būdu ne per

ilgai – begalės atrakcionų; čia niekas neskatina žmonių stabtelti, pažvelgti vienas kitam į akis, pasikalbėti, pamąstyti, apsvarstyti ar padiskutuoti apie ką nors kita negu apie išdėliotus daiktus – kad tik jie neleistų laiko tokiu būdu, kuris nesusijęs su komercine verte...

Christie alegorinis pasakojimas nepaprastai vertingas dėl to, kad išryškino etines viešųjų erdvių sumenkinimo pasekmes. Susibūrimų vietose kaip tik ir *buvo kuriamos normos*, kad teisingumas galėtų būti vykdomas ir proporcingai paskirstomas *horizontaliai*, šitaip perlydant pokalbininkus į *bendruomenę*, išskirtą ir susaistytą bendrais įvertinimo kriterijais. Tad apvalyta nuo viešosios erdvės teritorija teikia mažai galimybių svarstyti normas, palyginti ar supriešinti vertybes ir derėtis dėl jų. Visi nuosprendžiai, kas yra gera ir bloga, gražu ir bjauru, tinkama ir netinkama, naudinga ir nenaudinga, gali nusileisti tik iš aukščiau, iš sričių, įžvelgiamų nebent tik skvarbiam žvilgsniui; tie nuosprendžiai neginčijami, kadangi teisėjams negalima pateikti jokių prasmingų klausimų, o jie patys nėra palikę jokio adreso, net elektroninio pašto, tad niekas iš tikrųjų nežino, kur jie įsikūrę. Nebėra vietos „vietinės nuomonės lyderiams“, nebėra vietos ir pačiai „vietinei nuomonei“.

Nuosprendžiai gali būti visiškai nesusiję su vietinio gyvenimo tėkme, tačiau nenumatyta išbandyti juos per patyrimą tų žmonių, apie kurių elgesį jais sprendžiama.

Kilę iš tokio patyrimo, apie kurį vietiniai žinių gavėjai geriausiu atveju girdėjo tik gandus, tie nuosprendžiai gali sukelti daug skausmo net tada, kai jų tikslas – teikti džiaugsmo. Eksteritoriniai originalai įžengia į vietinį gyvenimą tik kaip karikatūros, gal net kaip mutantai ir monstrai. Pakeliui jie nusavina vietinių gyventojų etines galias ir atima iš jų visas priemones, galinčias padėti apriboti daromą jiems žalą.

II. Karai dėl erdvės: veiklos ataskaita

Dažnai sakoma, o dar dažniau laikoma savaime suprantamu dalyku, jog „socialinės erdvės“ idėja radosi (žinoma, sociologų galvose, kurgi kitur?) metaforiškai perkeliant sąvokas, sukurtas remiantis sąveikos su fizine, „objektyvia“ erdve patyrimu. Tačiau yra kaip tik priešingai. Tas atstumas, kurį mes dabar linkę vadinti „objektyviu“ ir matuoti lygindami jį su ekvatoriaus ilgiu, o ne su žmogaus kūno dalių dydžiu ir neatsižvelgdami į tos erdvės gyventojų kūnišką miklumą ar jos gyventojų simpatijas/antipatijas, buvo paprastai matuojamas žmonių kūnais ir žmonių santykiais tol, kol metru vadinamas metalo strypas, beasmeniškumo ir bekūniškumo įsikūnijimas, imtas saugoti Sevre, kad visi jį gerbtų ir jam paklustų.

Didis socialinių santykių istorikas Witoldas Kula daug nuodugniau ir įtikinamiau nei koks kitas mokslininkas parodė, kad nuo neatmenamų laikų žmogaus kūnas buvo „visų daiktų matas“ ne vien subtilia, iš Protagoro filosofinių apmąstymų kildinama, bet ir visiškai nefilosofine žemiška, tiesiogine prasme. Per visą istoriją iki pat gana nesenos moderniųjų laikų pradžios

žmonės pasaulį matavo savo kūnais: pėdomis, saujomis ar alkūnėmis; savo gaminiais: pintinėmis ar puodais, savo veikla, pavyzdžiui, dalydami savo laukus į „morgenus“, t. y. į tokius plotelius, kuriuos žmogus gali suarti nuo ryto iki sutemų.

Tačiau viena sauja nelygi kitai saujai, vienas krepšys – kitam krepšiui, „antropomorfiniai“ ir „prakseomorfiniai“ matai neišvengiamai buvo tokie pat įvairūs ir sąlygiški kaip ir žmonių kūnai bei veikla, kuriais jie buvo grindžiami. Tai kėlė sunkumų, kai valdovai panoro vienodai elgtis su gausesniais valdiniais ir pareikalavo iš jų „tokių pat“ mokesčių ar „tiek pat“ rekrūtų. Reikėjo rasti būdą, kaip apeiti ar neutralizuoti įvairovės ir sąlyginumo poveikį. Toks būdas buvo rastas – tai versti laikytis tam tikrų standartinių, taigi privalomų atstumo, paviršiaus ar apimties matų ir uždrausti visus kitus – vietinius, grupinius ar individualius matus.

Tačiau problema buvo ne tik kaip „objektyviai“ matuoti erdvę. Kad ji taptų matuojama, pirmiausia būtina aiškiai suvokti, ką čia reikia matuoti. Jei reikia matuoti erdvę (ar suvokti ją kaip išmatuotiną dalyką), pirmiausia būtina „atstumo“ idėja, o ši idėja iš pat pradžių parazitavo ant skirtumo tarp „arti“ ir „toli“ esančių dalykų ar žmonių bei ant patirties, jog kai kurie dalykai ar žmonės yra „arčiau“ nei kiti. Edmundas Leachas, semdamasis įkvėpimo iš Durkheimo/Mausso tezės apie

socialinę klasifikavimo prigimtį, įrodė, jog esama stulbinamo panašumo tarp liaudiškų erdvės kategorizacijų, giminystės klasifikacijos ir skirtingo elgesio su naminiais, ūkio ir laukiniais gyvūnais[1]. Pasirodė, kad tokios kategorijos kaip namai, ūkis, laukas ir „toli" liaudiškame pasaulio žemėlapyje suskirstytos remiantis labai panašiu, iš esmės tuo pačiu principu kaip, viena vertus, naminių gyvūnų, ūkio galvijų, medžiojamų ir „laukinių žvėrių" kategorijos, o kita vertus – kaip sesers/brolio, giminaičio, kaimyno ir svetimo ar svetimšalio kategorijos.

Claude'as Lévi-Straussas iškėlė mintį, jog kraujomaišos uždraudimas, kuris „iš prigimties" fiziškai, kūniškai nediferencijuotiems individams primetė dirbtinius, konceptualius skirtumus, buvo pirmasis – steigiamasis – kultūros veiksmas, ir nuo to laiko kultūra jau visada privalėjo į „gamtos" pasaulį įterpti padalijimus, skirtis ir klasifikacijas, atspindinčias žmonių praktikos ir su ja susijusių sąvokų diferencijavimąsi; tie padalijimai ir klasifikacijos yra ne pačios „gamtos", o žmogaus veiklos ir mąstymo atributai. Uždavinys, kuris iškilo moderniajai valstybei, susidūrusiai su būtinumu unifikuoti jos tiesioginėn valdžion patekusią erdvę, nebuvo išimtis; jo

[1] Žr. Edmund Leach. „Anthropological aspects of language: animal categories and verbal abuse". Iin *New Directions in the Study of Language*, ed. Eric H. Lenneberg. – Chicago: University of Chicago Press, 1964.

esmė – išpainioti erdvines kategorijas bei skirtis iš tų žmogaus praktikos sričių, kurių valstybės valdžia nekontroliavo. Administracinė valstybės veikla turėjo pakeisti visas kitas vietines ir išsklaidytas praktikas ir įsitvirtinti kaip vienintelis, visuotinai privalomas visų erdvės matavimų ir padalijimų atskaitos taškas.

žemėlapių kova

Kas vieniems labai aišku ir skaidru, kitiems gali būti tamsu ir nepermatoma. Kur vieni keliauja be menkiausių sunkumų, kiti gali pasijusti pasimetę ir pražuvę. Kol matai buvo antropomorfinio pobūdžio, o jų atskaitos taškai buvo įvairios ir tarpusavy nesuderintos vietinės praktikos, tol žmonių bendruomenės jais naudojosi kaip skydu, už kurio galima pasislėpti nuo smalsių akių ir priešiškų užmačių, o ypač nuo mokesčių, kuriuos stengėsi primesti daug galingesni neprašyti svečiai.

Ikimoderniosios valdžios, norėdamos surinkti mokesčius bei rekrūtus, bet nepajėgdamos suvokti realijų, kurios buvo visiškai aiškios jų valdiniams, turėjo elgtis kaip svetimos, priešiškos jėgos: griebtis ginkluotų antpuolių ir baudžiamųjų ekspedicijų. Išties mokesčių surinkimo praktika mažai kuo skyrėsi nuo plėšikavimo bei grobimo, o rekrūtų gaudymas – nuo įkalinimo; ginkluoti kunigaikščių ir baronų samdiniai, pasitelkę kalavijų ir

rimbų argumentus, įtikindavo „vietinius“ atiduoti dalį savo produkcijos ar sūnus; jie pajėgdavo gauti tiek, kiek jų turima brutali jėga leisdavo jiems išspausti. Ernestas Gellneris ikimoderniąją valdymo sistemą lygino su „dantistų valstybe“, kurioje, kaip jis rašė, valdovai specializavosi išlupti kankinimais.

Apmokestinanti valdžia ir jos įgaliotiniai, kuriuos trikdė ir painiojo iš vėžių išmušanti vietinių matavimo ir skaičiavimo sistemų įvairovė, labiau mėgo turėti reikalų su bendruomenėmis nei pavieniais valdiniais, su kaimo ar parapijos vyresniaisiais nei pavieniais ūkininkais ar nuomininkais; net tokių „suindividualintų“, „asmeninių“ mokesčių kaip židinių ar langų mokestis atvejais valstybės valdžia buvo linkusi skirti kaimui bendrą kvotą, palikdama rūpesčių naštą dalytis vietos gyvetojams. Taip pat galima manyti, jog pagrindinė priežastis, kodėl mokesčių mokėjimui pinigais buvo teikiama pirmenybė prieš mokėjimą žemės ūkio produktais, buvo ta, kad pinigų vertės, nustatytos valstybinių pinigų kalyklų, nepriklausė nuo vietinių papročių. Kadangi nebuvo „objektyvios“ matų sistemos, leidžiančios nustatyti žemės valdų dydį, ją įregistruoti ar surašyti gyvąjį inventorių, buvo renkami netiesioginiai mokesčiai apmokestinant veiklą, kurią sunku ar net neįmanoma nuslėpti vietiniams aiškioje sąveikų tankmėje, tačiau kuri yra nesuvokiama ar klaidinanti retsykiais užklystantiems

lankytojams (pavyzdžiui, druskos ar tabako prekybai nustatyti mokesčiai, kelių ir tiltų mokesčiai, mokestis už tarnybas ir titulus). Tokie mokesčiai buvo privilegijuotas ikimoderniosios valstybės mėgstamas pajamų surinkimo būdas, o ta valstybė, kaip vykusiai yra pasakęs Charlesas Lindblomas, neturėjusi pirštų, o vien nykščius.

Nenuostabu, kad erdvės aiškumas, jos skaidrumas virto vienu svarbiausių laimikių moderniajai valstybei kovojant dėl valdžios suverenumo. Norėdama laimėti juridinę, reguliacinę socialinės sąveikos ir lojalumo kontrolę, valstybė turėjo užvaldyti skaidrumą tos aplinkos, kurioje priversti veikti tos sąveikos dalyviai. Visuomeninės tvarkos modernizavimą skatino moderniosios valdžios praktika, o jo tikslas buvo įtvirtinti ir visam laikui išsaugoti šitaip suvokiamą kontrolę. Tad vienas esminių modernizavimo proceso aspektų buvo ilgai trukęs karas dėl erdvės pertvarkymo. Svarbiausiame šio karo mūšyje ant kortos buvo pastatyta teisė valdyti kartografinę tarnybą.

Sunkiai apčiuopiamas moderniojo karo dėl erdvės tikslas buvo pajungti socialinę erdvę vienam vieninteliam oficialiai patvirtintam ir valstybės laiduotam žemėlapiui – šios pastangos buvo siejamos su siekiu diskvalifikuoti visus kitus, konkuruojančius žemėlapius ar erdvės interpretacijas, o sykiu ir išbandyti visas ne valstybės įsteigtas, ne jos išlaikomas ar licencijuotas kartografines

institucijas bei kartografinius užmojus ar apriboti jų veiksnumą. Šio karo dėl erdvės pabaigoje turėjo rastis valstybės valdžiai ir jos įgaliotiniams visiškai aiški erdvės struktūra, kurios visiškai nebegalėtų semantiškai perdirbinėti jos vartotojai ar aukos, – ji būtų atspari visoms „prastuomenės" interpretacinėms iniciatyvoms, dar galinčioms prisodrinti erdvės fragmentus valstybinėms galioms nesuprantamomis ir neaiškiomis prasmėmis ir šitaip juos daryti nepavaldžius kontrolei iš viršaus.

Erdvinė perspektyva, išrasta XV a. bendromis Alberti ir Brunelleschi pastangomis, buvo lemiamas žingsnis ir tikrasis persilaužimas ilgame kelyje modernaus erdvės suvokimo ir modernių jo įdiegimo metodų link. Perspektyvos idėja buvo pusiaukelėj tarp tvirtai bendruomeninėje bei asmeninėje tikrovėje įkūnyto erdvės vaizdinio ir vėlesnio modernaus jo iškūnijimo. Imta manyti, jog, organizuojant erdvę, lemiamas yra žmogaus percepcijos vaidmuo: stebėtojo akis tapo visokios perspektyvos atspirties tašku; akis ėmė lemti visų į akiplotį patenkančių objektų dydį ir jų tarpusavio nuotolius, nors pati buvo vienintelis objektų išsidėstymo erdvėje atskaitos taškas. Tačiau nauja buvo tai, kad stebėtojo akis dabar jau buvo „apskritai žmogaus akis", visiškai nauja, „beasmenė" akis. Dabar jau nebebuvo svarbu, kas yra tie stebėtojai; vienintelis reikšmingas dalykas buvo stebėti iš tam tikro taško. Imta teigti – tiksliau, laikyti savaime

aiškiu dalyku, jog *visi stebėtojai*, atsidūrę tame taške, erdvinius objektų sąryšius matys vienodai.

Nuo šiol erdvinę daiktų tvarką turėjo lemti jau ne stebėtojo savybės, o tiksliai apskaičiuojama stebėjimo taško vieta, kuri pažymima abstrakčioje, tuščioje, bežmogėje, socialiai/kultūriškai indiferentiškoje ir beasmenėje erdvėje. Perspektyvos samprata atliko dvejopą darbą prakseometrinę nuotolio prigimtį pajungdama moderniosios valstybės įtvirtinamiems naujojo homogeniškumo poreikiams. Pripažindama subjektyvų erdvės žemėlapių santykinumą, ši samprata sykiu neutralizavo šio santykinumo poveikį: ji depersonalizavo pasekmes, kurias lėmė subjektyvi percepcijos prigimtis, – depersonalizavo beveik taip pat radikaliai, kaip ir Husserlio iš „transcendentalinio" subjektyvumo kylančios reikšmės vaizdinys.

Organizuojant erdvę, klausimą „kas?" pakeitė klausimas „iš kurio erdvės taško?" Tačiau kai tik šis klausimas buvo užduotas, tuoj tapo akivaizdu, jog ne visi regėjimo laukai yra vienodai vertingi, nes ne visi žmonės užima tą pačią vietą ir negali regėti pasaulio iš tos pačios perspektyvos. Todėl turi ar turėtų būti tam tikras ypatingas taškas, iš kurio matyti geriausiai. Dabar jau buvo lengva suvokti, kad „geriausiai" reiškia „objektyviai", o tai savo ruožtu reiškė neasmeniškai ar viršasmeniškai. „Geriausias" buvo toks ypatingas atskaitos

taškas, kad beveik galėjo daryti stebuklus – pakilti virš savo endeminio santykinumo ir jį įveikti.

Tad ikimoderniąją chaotišką ir stulbinamą žemėlapių įvairovę turėjo pakeisti ne tiek vienas visuotinai pripažįstamas pasaulio vaizdas, kiek griežta tų vaizdų hierarchija. Teoriškai „objektyvus" pirmiausia ir reiškė „pranašesnis", tik jo pranašumas taip ir liko idealus tikslas, kurį moderniosios valdžios dar turėjo pasiekti, o pasiekus jis turėjo tapti vienu svarbiausių šių valdžių galios šaltinių.

Kaimiečių ar parapijiečių kasdienės veiklos tikslams visiškai prijaukintos, visiškai pažįstamos ir suvokiamos teritorijos tebebuvo gręsmingai svetimos, nepasiekiamos ir nesuvaldytos sostinės valdžiai; šio santykio apvertimas buvo vienas pagrindinių „modernizavimo proceso" matmenų bei rodiklių.

Erdvės aiškumas ir skaidrumas, kurie moderniaisiais laikais buvo paskelbti būdingiausiais racionalios tvarkos bruožais, patys savaime nebuvo naujas išradimas; šiaip ar taip, visais laikais ir visur tai buvo būtinos žmonių sugyvenimo sąlygos, užtikrinančios tą truputį tikrumo bei savikliovos, be kurių visiškai neįsivaizduojamas kasdienis gyvenimas. Vienintelė moderni naujovė buvo ta, kad skaidrumas ir aiškumas buvo pripažinti tikslu, kurio reikia sistemiškai siekti, – *uždaviniu*; jie buvo kažkas, ką vis dar reikėjo primesti užsispyrusiai

tikrovei ir ką pirmiausia reikėjo kruopščiai suplanuoti pasitelkiant išmanančius specialistus. Modernizavimas, be visų kitų dalykų, buvo ketinimas apgyvendintą pasaulį padaryti svetingą viršbendruomeniniam, valstybiniam administravimui; o būtina sąlyga šiai užduočiai įvykdyti buvo padaryti pasaulį skaidrų ir aiškų valstybinei administracijai.

Savo reikšmingoje studijoje apie „biurokratijos fenomeną" Michelis Crozier atskleidė glaudų tikrumo/netikrumo skalės ir valdžios hierarchijos ryšį. Iš Crozier sužinojome, jog visokiame struktūruotame (organizuotame) kolektyviškume valdymas priklauso tokiems dariniams, kurie sugeba savo padėtį užtemdyti, savo veiksmus padaryti kitiems, esantiems nuošaly, neperprantamus, tačiau išlaikyti juos aiškius sau – be jokių miglų ir galimų netikėtumų. Visame moderniųjų biurokratijų pasaulyje kiekvieno išlikusio ar įsitvirtinančio sektoriaus strategija – tai nuolatos ir nuosekliai stengtis atrišti sau rankas ir sykiu visus kitus organizacijos narius versti laikytis griežtų ir privalomų taisyklių. Didžiausią įtaką toks sektorius įgyja tada, kai sugeba savąjį elgesį paversti nežinomu kintamuoju tose lygtyse, kurias sudarinėja kiti sektoriai, kad turėtų pasirinkimą, – kitaip tariant, kai jiems pavyksta kitų sektorių elgesį paversti pastoviu, įprastu ir numatomu. Galima sakyti, jog daugiausia galios tokie dariniai panaudoja

palaikydami save kaip kitų darinių neužtikrintumo šaltinį. Manipuliavimas neužtikrintumu yra visuose sustruktūrintuose dariniuose vykstančios kovos dėl valdžios ir įtakos esmė ir svarbiausias siekinys; labiausiai tai būdinga radikaliausiai tokių darinių formai, kokia yra šiuolaikinė biurokratinė organizacija, o ypač šiuolaikinė valstybinė biurokratija.

Michelio Foucault pateiktas panoptinis modernios valdžios modelis pagrįstas labai panašia prielaida. Lemiamas tos galios, kuria Panoptikono centriniame bokšte pasislėpę prižiūrėtojai valdo žvaigždės formos statinio sparnuose laikomus įnamius, veiksnys yra dviejų dalykų derinimas: vieni visąlaik yra visiškai matomi, o kiti – niekad niekam nematomi. Įnamiai, niekad nežinantys, ar prižiūrėtojai stebi juos, ar jie žiūri, kas dedasi kituose sparnuose, ar jie miega, ilsisi, ar užsiėmę kuo nors kitu, visą laiką turi elgtis *taip, lyg* būtų nuolatos stebimi. Prižiūrėtojai ir įnamiai (nesvarbu, kaliniai, darbininkai, kariai, mokiniai, ligoniai ar kokie kiti) gyvena „toje pačioje" erdvėje, tačiau jų padėtis visiškai priešinga. Pirmosios grupės regėjimo lauko niekas netrikdo, o antroji grupė turi veikti miglotoje, nepermatomoje teritorijoje.

Leiskime sau pažymėti, jog Panoptikonas buvo *dirbtinė erdvė,* sukurta tikslingai, siekiant žiūros asimetrijos. Tikslas buvo sąmoningai manipuliuoti ir ap-

galvotai kaitalioti erdvės skaidrumą kaip socialinius santykius, o galiausiai – kaip galios santykius. Sutvarkytos erdvės dirbtinumas buvo prabanga, nepasiekiama valdžioms, pasiryžusioms manipuliuoti erdve valstybės mastu. Nepajėgdamos sukurti visiškai naujos, funkciškai nepriekaištingos erdvės, moderniosios valstybės valdžios, nors ir siekiančios „panoptinių" tikslų, turėjo imtis įgyvendinti paprastesnį sprendimą. Tad pirmasis strateginis moderniųjų laikų karo dėl erdvės uždavinys buvo nubraižyti žemėlapyje ją taip, kad ji būtų lengvai įskaitoma valstybės administracijai, tačiau būtų ne prie širdies vietinei praktikai, atimtų iš „vietinių" jų gerai įvaldytus orientavimosi būdus ir todėl juos trikdytų. Tačiau panoptinio idealo nebuvo atsisakyta; jis buvo tik atidėtas laukiant galingesnių technologijų. Įgyvendinus pirmojo etapo tikslus, galėjo atsiverti kelias kitam, daug ambicingesniam modernizavimo etapui. Šio etapo tikslas buvo ne tik *nubraižyti* elegantiškus, vienodus ir suvienodinančius valstybės teritorijos žemėlapius, bet ir fiziškai *pertvarkyti* erdvę pagal elegancijos pavyzdį, būdingą vien kartografinėje įstaigoje braižytoms ir joje saugomoms schemoms; jau nebesiekiama kuo kruopščiau pažymėti teritorijos netobulumo, o stengiamasi įsprausti kraštą į tokį tobulumą, kuris anksčiau buvo regimas tik ant braižymo lentos.

Anksčiau žemėlapis atspindėjo ir žymėjo teritorijos formas. Dabar atėjo metas teritorijai tapti žemėlapio atspindžiu, tapti tiek taisyklingai skaidria, kiek šito buvo siekiama žemėlapiais. Dabar jau pačiai erdvei lemta būti iš pat pradžių performuojamai ar formuojamai pagal žemėlapį ir remiantis kartografų nutarimais.

nuo erdvės žemėlapinimo prie žemėlapių suerdvinimo

Intuityviai atrodo, jog ką tik iškeltą reikalavimą padės įgyvendinti geometriškai paprasta erdvės struktūra, sudaryta iš vienodų to paties dydžio blokų. Nenuostabu, jog visose moderniose „tobulo miesto" vizijose urbanistinės ir architektūrinės taisyklės, kurias tų vizijų autoriai nenuilstamai ir nepaliaujamai rutuliojo, suko apie tuos pačius esminius principus: pirma, griežtas, detalus ir suprantamas išankstinis miesto erdvės *planavimas* – miesto statymas „nuo nulio" tuščioje ar ištuštintoje vietoje remiantis projektu, užbaigtu dar prieš pradedant statyti; antra, erdvės elementų, supančių administracinius pastatus, išdėstomus miesto centre, o dar geriau – ant kalvos, nuo kurios galima apžvelgti visą miesto erdvę, taisyklingumas, vienodumas, homogeniškumas ir pakartojamumas. Tokie „fundamentalūs ir šventi įstatymai", kuriuos surašė

Morelly savo 1755 metais išspausdintame veikale *Code de la Nature, ou le véritable esprit de ses lois de tout temps négligé ou méconnu (Gamtos kodeksas, arba tikroji jos visų laikų įstatymų dvasia, kurios visais laikais buvo nepaisoma arba ji buvo nesuprantama)*, yra geras pavyzdys, kaip moderniaisiais laikais buvo suvokiama visiškai sustruktūrinta miesto erdvė.

> Aplink didelę *taisyklingų proporcijų* (čia ir kitur kursyvas mano. – *Z. B.*) aikštę bus pastatyti visuomeniniai sandėliai, kuriuose bus laikomos visos reikalingos atsargos ir kuriuose bus viešų susirinkimų salė, – viskas vienodos ir malonios išvaizdos.
>
> Už šito rato bus *taisyklingai* išdėstyti miesto rajonai – visi *vienodo* dydžio, *panašios* formos, atskirti *vienodų* gatvių...
>
> Visi namai bus *vienodi*...
>
> Visi rajonai bus taip suplanuoti, kad prireikus juos būtų galima išplėsti *nepažeidžiant jų taisyklingumo*...

Miesto elementų vienodumo ir taisyklingumo (tad ir pakeičiamumo) principus, skelbiamus Morelly ir kitų moderniojo miesto planavimo bei valdymo vizionierių ir specialistų, papildė postulatas, jog visi architektūriniai ir demografiniai sprendimai turi funkciškai priklausyti nuo „miesto kaip visumos poreikių“ (anot paties Morelly, „visų pastatų skaičių ir dydį nulems konkretaus miesto poreikiai“), ir reikalavimas erdviškai atskirti

įvairias miesto dalis, numatytas skirtingoms funkcijoms atlikti ir besiskiriančias jų gyventojų kokybe. Tad „kiekviena gentis užims atskirą rajoną, o kiekviena šeima – atskirą butą“. (Tačiau pastatai, – skuba pabrėžti Morelly, – bus vienodi visoms šeimoms; galima spėti, jog šis reikalavimas padiktuotas troškimo neutralizuoti potencialiai kenksmingą ypatingų gentinių tradicijų poveikį miesto erdvės skaidrumui.) Gyventojai, kurie dėl kokių nors priežasčių neatitinka normalumo standartų („ligoti piliečiai“, „neįgalūs ar nukaršę piliečiai“ bei „nusipelnę būti laikinai atskirti nuo kitų“) bus uždaryti rajonuose „tam tikru atstumu už visų sričių“. Galų gale gyventojai, nusipelnę „*pilietinės* mirties, tai yra atskyrimo nuo visuomenės iki gyvos galvos“, bus uždaryti į „labai tvirtų sienų ir grotų“ celes, panašias į olas, šalia *biologiškai* mirusių, „aptvertose kapinėse“.

Utopistų plunksnos suprojektuotas „tobulas miestas“ nebuvo panašus į jokį realų miestą, kuriame gyveno ir svajojo patys projektuotojai. Karlas Marxas kiek vėliau nurodė (pritariamai linkteldamas galvą), jog jiems rūpėjo ne kaip išreikšti ar paaiškinti pasaulį, o kaip jį pakeisti. Arba greičiau juos piktino apribojimai, kuriuos vis dar esanti tikrovė primetinėjo idealių projektų įgyvendinimui, tad jie svajojo tą tikrovę pakeisti nauja, laisva nuo liguistų istorinių nelaimių pėdsakų, sukurta nuo nulio siekiant tvarkos.

Miesto, kurį dar reikės sukurti *ab nihilo*, projekto detalizavimas reiškė, kad bus sunaikintas egzistuojantis miestas. Dabartyje – purvinoje, dvokiančioje, padrikoje, chaotiškoje, tad nusipelniusioje mirties bausmės – utopinė mintis buvo būsimos sutvarkytos tobulybės ir tobulos tvarkos placdarmas.

Tačiau fantazija retai kada būna visiškai „tuščia", o dar rečiau ji būna išties nekalta. Ne tik karštoje projektuotojų vaizduotėje jų eskizai buvo ateities pamatas. Netrūko nei armijų, nei generolų, pasiruošusių pasinaudoti utopiniais placdarmais ir pradėti visuotinį chaoso jėgų puolimą ir šitaip padėti ateičiai įsiveržti į dabartį ir ją užkariauti. Savo akis atveriančioje studijoje, gvildenančioje moderniųjų laikų utopijas, Bronisławas Baczko rašo apie „dvejopą judėjimą: utopinė vaizduotė, norinti užkariauti miesto erdvę, ir miestų planavimo bei architektūros svajos, ieškojusios socialinės struktūros, kurioje galėtų įsikūnyti"[2]. Mąstytojai ir veiklos žmonės buvo vienodai apsėsti „centro", apie kurį turėtų plytėti logiškai sutvarkyta ateities miestų erdvė, tenkinanti beasmenio proto nustatytas skaidrumo sąlygas. Visus tarpusavyje susijusius šio apsėdimo aspektus Baczko meistriškai narplioja analizuodamas „Laisve vadinamo miesto" projektą, kurį

[2] Bronisław Baczko. *Utopian Lights: The Evolution of the Idea of Social Progress*, trans. Judith L. Greenberg. – New York: Paragon House, 1989, pp. 219-315.

Prancūzijos Respublikos V metų florealio 12 dieną išspausdino topografas-geometras F. L. Aubry; šis darbas pateiktas kaip revoliucinės Prancūzijos būsimos sostinės eskizinis apmatas.

Ir teoretikams, ir praktikams ateities miestas atrodė tarsi erdvinis įsikūnijimas, simbolis ir monumentas tos laisvės, kurią iškovojo Protas savo ilgai trunkančiame mirtiname kare su nesuvaldomu, iracionaliu istorijos atsitiktinumu; revoliucijos pažadėtoji laisvė turėjo apvalyti istorinį laiką, o urbanistų utopistų išsvajotoji erdvė turėjo tapti „istorijos nesuteršta" vieta. Ši griežta sąlyga pašalino iš konkurso visus jau esamus miestus ir pasmerkė juos sunaikinti.

Tiesa, Baczko sutelkia dėmesį tik į vieną iš daugelio vietų, kur susitikdavo svajotojai ir veiklos žmonės, – Prancūzijos revoliuciją, tačiau tai buvo vieta, kurion dažnai iš visur atkakdavo įkvėpimo ieškantys keliautojai, kadangi čia labiau nei kur kitur susitikimas būdavo intymus ir džiaugsmingai abiejų partnerių švenčiamas. Svajonės apie visiškai skaidrią miesto erdvę buvo neišsenkantis politinių revoliucijos lyderių įkvėpimo ir narsos šaltinis, o svajotojų akimis revoliucija pirmiausia buvo drąsi, ryžtinga ir išradinga projektavimo ir statybos kompanija, pasirengusi tobulų miestų statybvietėse išraižyti formas, kilusias leidžiant bemieges naktis prie utopinių braižymo lentų.

Štai vienas iš daugelio Baczko išgvildentų pavyzdžių – pasakojimas apie idealią Sevarambo šalį ir jos dar puikesnę sostinę Sevariadę[3]:

Sevariadė yra „nuostabiausias pasaulio miestas“; čia itin „gerai laikomasi įstatymų ir palaikoma tvarka“. „Sostinė yra sumanyta pagal racionalų, aiškų ir paprastą planą, kurio griežtai laikomasi ir kuris ją daro pačiu taisyklingiausiu pasaulio miestu.“ Miesto erdvės skaidrumą daugiausiai nulėmė sprendimas padalyti jį tiksliai į 260 vienodų dalių – *osmasių*, kiekviename jų yra kvadratinis pastatas, kurio fasadas yra 50 pėdų ilgio, jo viduje – didelis kiemas, pastatas ketverių durų, čia „su patogumais“ gyvena tūkstantis žmonių. Miestas pribloškia atvykėlį „tobulu taisyklingumu“. „Gatvės plačios ir tokios tiesios, kad kyla įspūdis, jog jos buvo nubrėžtos liniuote“, visos jos išeina į „erdvias aikštes, kurių viduryje stūkso fontanai ir visuomeniniai pastatai“, taip pat vienodo dydžio ir formos. „Namų architektūra beveik vienoda“, nors svarbių žmonių rezidencijos išsiskiria ištaigingumu. „Šiuose miestuose nėra nieko chaotiška: visur viešpatauja tobula ir įspūdinga tvarka“ (ligoniai, protiškai atsilikę ir nusikaltėliai iškelti už miesto ribų). Viskas čia atlieka savo funkciją, tad viskas yra gražu, kadangi grožis reiškia tikslo aiškumą ir formos paprastumą. Beveik visi miesto elementai tarpusavy

[3] D. Veirasse'o *Histoire des Sévarambes*, pasak Baczko, buvo toks populiarus Švietimo šimtmety skaitinys, kad, pavyzdžiui, Rousseau ir Leibnizas citavo jį nenurodydami šaltinio, aiškiai remdamiesi juo kaip visiems skaitytojams žinomu dalyku.

pakeičiami – tokie pat yra ir patys miestai; kas aplankė Sevariadę, tas pažįsta visus kitus Sevarambo miestus.

Baczko nurodo, jog mes nežinome, ar tobulų miestų braižytojai analizavo vieni kitų projektus, tačiau jų skaitytojai aiškiai jaučia, kad „visi jie tą šimtmetį nepaliaujamai išradinėjo tą patį miestą". Šį įspūdį nulemia bendros visiems utopijų kūrėjams vertybės bei rūpinimasis „tam tikru laimingo racionalumo ar, jums leidus, racionalios laimės idealu", numanant gyvenimą visiškai sutvarkytoje erdvėje, išvalytoje nuo visokio atsitiktinumo bei neaiškumo.

Visi miestai, aprašyti utopinėje literatūroje, Baczko vykusiai pavadinti „*literatūriniais* miestais"; ir ne tik ta aiškia prasme, jog yra literatūrinės vaizduotės produktai, bet ir kita, gilesne prasme – juos galima kuo detaliausiai *nupasakoti* raštu, kadangi juose nėra nieko, kas būtų nenusakoma, neįskaitoma ar būtų neįmanoma aiškiai pavaizduoti. Labai panašiai kaip Jürgeno Habermaso teiginių ir normų legitimumo koncepcija, pasak kurios legitimumas gali būti tik visuotinis ir todėl reikalingas „erdvės ir laiko ištrynimo"[4], taip ir tobulo miesto vizija reiškė visišką istorijos atmetimą ir visų jos liekanų sulyginimą su žeme. Savaime suprantama, ši vizija metė iššūkį erdvės ir laiko valdžiai, naikindama ko-

[4] Žr. Jürgen Habermas. *The Philosophical Discourse of Modernity.* – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987, p. 323.

kybinį erdvės diferencijavimąsi, kuris visada yra tokio pat išsidiferencijavusio, tad ir istoriško, laiko nuosėdos.

Erdvės ir laiko „dematerializavimo" postulatas, suderintas su „racionalios laimės" idėja, virsta tvirtu, besąlygišku įsakymu, kai tik į žmonių tikrovę imama žvelgti pro administracinių įstaigų langus. Tik kai žiūrima pro šiuos langus, erdvės fragmentų įvairovė, ypač jų atvirumas bei paskirties neapibrėžtumas, galimybė juos įvairiai interpretuoti, atrodo, paneigia galimybę racionaliai veikti. Iš administracinės perspektyvos sunku įsivaizduoti kokį kitą racionalumą bei kitokią laimę negu patiriamą gyvenant savojo racionalumo persmelktame pasaulyje. Situacijos, kurias galima įvairiai apibūdinti, kurias galima dekoduoti pritaikius alternatyvius raktus, pasirodo ne tik trukdančios nuskaidrinti paties asmens veiklos lauką, bet yra kliūtys, pranešančios apie „patį nepermatomumą"; jos yra ne kartu egzistuojančių tvarkų įvairovės ženklas, o chaoso simptomas; ne tik kliuvinys, trukdantis įtvirtinti savą racionalaus veikimo modelį, o su „pačiu protu" nesuderinamas būvis.

Erdvės administravimo požiūriu modernizacija reiškia kartografavimo teisių monopolizavimą. Tačiau monopolijos neįmanoma išlaikyti palimpsestiniame mieste, išaugusiame iš vienas ant kito nugulusių istorinių katastrofų sluoksnių; tie miestai iškilo ir dabar iškyla pasirinktinai perimant įvairias tradicijas ir taip pat

pasirinktinai sugeriant kultūrines naujoves – abi pasirinkimo rūšis veikia besikeičiančios taisyklės, kurios retai būna aiškios, retai suvokiamos veikiant, o tariamai logiškai gali būti suklasifikuotos tik po laiko. Monopoliją daug lengviau pasiekti, jei žemėlapis pralenkia jame nužymėtą teritoriją: jei miestas nuo pat jo įkūrimo visą laiką yra vien žemėlapio projekcija erdvėje, jei žemėlapiu ne desperatiškai stengiamasi sugriebti netvarkingą miesto tikrovę ir perteikti ją beasmeniu kartografinio tinklelio elegantiškumu, o jis padaromas karkasu, kuriame turės būti pažymėtos dar tik atsirasiančios miesto realijos, savo prasmę ir funkciją gausiančios vien iš joms tame tinklelyje skirtos vietos. Tik tada prasmės ir funkcijos galės būti išties nedviprasmiškos, jų *Eindeutigkeit* bus iš anksto laiduotas, kadangi iš alternatyvių tikrovę interpretuojančių institucijų jau bus atimti įgaliojimai arba jos apskritai bus išgyvendintos.

Apie tokias idealias sąlygas kartografinei monopolijai atvirai svajojo radikaliausi mūsų laikų architektai ir urbanistai modernistai, kurių žymiausias – Le Corbusier. Tartum norėdamas parodyti, jog erdvės modernizmas yra visiškai nešališkas ir nesama jokių sąsajų tarp modernizavimo principų ir politinių ideologijų, Corbusier vienodai užsidegęs ir nesidrovėdamas siūlė savo paslaugas tiek komunistiniams Rusijos, tiek *fascistantes* Vichy Prancūzijos valdytojams. Lyg norėdamas

patvirtinti endeminį modernistinių siekių miglotumą, jis susipyko ir su vienais, ir su kitais: nesąmoningam, tačiau nepalenkiamam valdytojų pragmatiškumui buvo lemta pakirpti radikaliosios vaizduotės sparnus.

1933 metais išleistoje knygoje *La ville radieuse* (*Spindulingas miestas*)[5], turėjusioje tapti urbanistinio modernizmo biblija, Corbusier paskelbė mirties nuosprendį egzistuojantiems miestams – su pasityčiojimu buvo atmesta nevaldoma, negalvojanti, urbanistikos atžvilgiu nemokšiška ir netvarkinga istorija. Miestus jis apkaltino nefunkcionalumu (vienoms logiškai būtinoms funkcijoms atlikti trūksta tinkamų veiksnių, o kitos funkcijos susipina ir susikerta keldamos miestiečių sumaištį), žala sveikatai, estetinio jausmo įžeidimu (chaotiška gatvių ir architektūros stilių painiava). Tų ydų miestuose pernelyg daug, kad apsimokėtų šalinti jas po vieną. Daug protingiau būtų imtis didelio masto pertvarkų ir vienu kartu išgydyti visas negalias – imti šluoti nuo žemės paviršiaus visus miestus ir atlaisvinti tas vietas naujų, kruopščiai iš anksto suplanuotų miestų statybai arba palikti nesveikus šių dienų paryžius likimo valiai ir perkelti jų gyventojus į naujas, jau nuo pradžių tinkamai sumanytas vietas. *La ville radieuse* pateikiami

[5] *La ville radieuse* turinį nepaprastai įžvalgiai ir išradingai išanalizavo Jeilio universitete dirbantis politikos sociologas Jimas Scottas; mano komentarai daug kur paremti jo originaliomis įžvalgomis.

principai, kuriais turėtų remtis ateities miestų statyba, tačiau daugiausia dėmesio skiriama Paryžiaus (neatgailaujančio, nepaisant barono Haussmanno bravūros), Buenos Airių ir Rio de Žaneiro pavyzdžiams; visi trys projektai pradedami nuo nulio, rūpinamasi vien estetinės harmonijos taisyklėmis ir beasmene funkcinio padalijimo logika.

Visose trijose įsivaizduojamose sostinėse funkcijoms teikiama pirmenybė prieš erdvę; logikos ir estetikos požiūriu vienodai reikalingas visų miesto dalių nedviprasmiškumas. Miesto erdvėje, kaip ir žmonių gyvenime, būtina skirti ir išlaikyti atskirtas darbo, namų gyvenimo, pirkimo, pramogų, kulto, administravimo funkcijas, kiekvienai jų reikalinga sava vieta, o konkreti vieta gali būti skirta tik vienai funkcijai.

Corbusier žodžiais, architektūra – kaip logika ir grožis – iš prigimties yra visokios painiavos, spontaniškumo, chaoso, netvarkos priešas; architektūra yra artimas geometrijai mokslas, platoniškosios didybės, matematinės tvarkos bei harmonijos menas; jos idealai yra ištisinė linija, lygiagretės, statusis kampas; jos strateginiai principai yra standartizavimas ir surenkamumas. Tad savo paskirtimi įtikėjusios architektūros valdžia ateities Spindulingame mieste turėjo reikšti mums įprastos *gatvės mirtį* – mirtį to nesaistomo, atsitiktinio šalutinio produkto, kurį paliko nesuderinto statymo istorija, to ne-

sutaikomų reikmių mūšio lauko ir atsitiktinumo bei dviprasmiškumo vietos. Spindulingo miesto keliai, kaip ir pastatai, bus skirti konkretiems uždaviniams atlikti; šiuo atveju vienintelė jų paskirtis bus transportas: žmonių ir prekių pervežimas iš vienos funkcinės vietos į kitą, ir ta vienintelė funkcija bus išvalyta nuo visų dabarties trikdžių, kuriuos kelia betiksliai bastūnai, dykinėtojai, elgetos ar net atsitiktiniai praeiviai.

Corbusier svajojo apie miestą, kuriame „le Plan dictateur" (žodį „planas" jis visada rašydavo iš didžiosios raidės) valdžia gyventojų atžvilgiu būtų visiška ir neginčijama. Plano valdžia, kurią iškelia ir pagrindžia logikos ir estetikos objektyviosios tiesos, nepakenčia jokio nukrypimo ar ginčo, ji nepriima jokių argumentų, kurie būtų susiję su kuo nors kitu arba ieškotų atramos kur nors kitur negu loginiame ar estetiniame griežtume. Todėl miesto planuotojų veiksmai jau vien dėl savo pobūdžio yra atsparūs rinkimų jauduliui bei bruzdesiui ir kurti jų tikrų ar įsivaizduojamų aukų rypavimams. „Planas" (beasmenio proto gaminys, o ne individualios, nors ir kokios puikios ar gilios vaizduotės kūrinys) yra vienintelė – būtina ir pakankama – žmonių laimės sąlyga, kurios negalima grįsti niekuo kitu kaip tik tobula moksliškai apibūdinamų žmogaus poreikių ir nedviprasmiško, skaidraus, aiškaus gyvenamosios erdvės tvarkymo derme.

La ville radieuse taip ir liko mankšta popieriuje. Tačiau bent jau vienas architektas urbanistas Oscaras Niemeyeris pabandė pasitaikius progai Corbusier žodį paversti kūnu. Ta proga buvo užsakymas dykynę primenančioje tuštumoje sukurti įsivaizduojamą, istorijos neslegiamą naują sostinę, priderančią Brazilijos beribiškumui, didingumui, didžiuliams nepaliestiems ištekliams ir neribotoms ambicijoms. Ta sostinė, Brazilija, architektui modernistui buvo tikras rojus: pagaliau atsirado galimybė atmesti visus materialinius bei jausminius suvaržymus ir apribojimus ir duoti laisvę architektūrinei vaizduotei.

Negyvenamoje Centrinės Brazilijos plynaukštėje ateities miestui buvo galima suteikti kokį tik nori pavidalą rūpinantis vien ištikimybe logikai bei estetikai ir nejaučiant jokio būtinumo eiti į kompromisą, juolab aukoti principų grynumą nereikšmingoms, tačiau įkyrioms vietos ir laiko aplinkybėms. Galima tiksliai ir teisingai iš anksto apskaičiuoti dar neišryškėjusius ir nesusiformavusius „vieneto poreikius“; galima niekieno nekliudomam kurti dar neegzistuojančius, tad tylinčius ir neturinčius jokios politinės galios būsimojo miesto gyventojus, lyg kokius moksliškai apibrėžtų ir kruopščiai išmatuotų deguonies, šilumos ir apšvietimo poreikių „vienetus“.

Eksperimentatoriams, kuriems labiau rūpėjo kuo geriau padaryti savo darbą nei jų darbo poveikis, Brazi-

lija buvo milžiniška, gausiai subsidijuojama laboratorija, teikusi galimybę įvairiomis porcijomis maišyti visokiausius logikos ir estetikos ingredientus, stebėti grynas jų sąveikas ir pasirinkti maloniausią mišinį. Vadovaujantis Corbusier stiliaus architektūrinio modernizmo prielaidomis, Brazilijoje buvo galima suprojektuoti erdvę pagal žmogaus matą (ar, tiksliau kalbant, pagal tai, kas žmoguje išmatuotina), tokią erdvę, iš kurios visiems laikams išvyti visi atsitiktinumai ir staigmenos. Tačiau gyventojams Brazilija pasirodė esanti košmaras. Labai greitai nelaimėlės aukos nukalė sąvoką „brazilitas“, kuria įvardijo naują patologišką sindromą, o jo prototipas ir iki šiol žymiausias epicentras yra Brazilija. Visų nuomone, labiausiai krintantys į akį brazilito simptomai buvo minių ir spūsties nebuvimas, tušti gatvių kampai, vietų anonimiškumas, žmonių figūrų beveidiškumas, slegiantis monotoniškumas aplinkos, iš kurios ištrinta visa, kas tik gali gluminti, patraukti ar jaudinti. Iš generalinio Brazilijos plano buvo pašalintos visos atsitiktinių susitikimų galimybės, išskyrus keletą tikslingiems susirinkimams suprojektuotų vietų. Paskirti pasimatymą vieninteliame suplanuotame „forume“ – neaprėpiamoje „Trijų jėgų aikštėje“, pasak paplitusio pasišaipymo, yra tas pats, kaip sutarti susitikti Gobio dykumoje.

Brazilija, ko gero, buvo erdvė, tobulai sustruktūrinta apgyvendinti homunkulus, pradėtus ir išmaitintus

kolbose, padarus, sunarstytus iš administracinių tikslų ir juridinių apibrėžimų. Neabejojamai tai buvo (bent jau toks buvo ketinimas) visiškai skaidri erdvė ir užsikrovusiems administravimo naštą, ir diktuojantiems valdymo užduotis. Suprantama, tai galėjo būti tobulai sustruktūrinta vieta ir tiems idealiems, įsivaizduojamiems gyventojams, kurie laimę tapatintų su gyvenimu be jokių problemų – be jokių dviprasmiškų situacijų, būtinybės rinktis, rizikos grėsmės ar nuotykio galimybės. Visiems kitiems ta vieta pasirodė esanti erdvė, iš kurios atimta visa, kas išties žmogiška – kas teikia gyvenimui prasmę ir daro jį vertą gyventi.

Tik keletui modernizavimo aistros apimtų urbanistų buvo pasiūlytas toks beribis veiksmų laukas, koks buvo patikėtas Niemeyerio vaizduotei. Didžiuma jų turėjo riboti savo užgaidas (bet ne ambicijas) ir tenkintis mažos apimties eksperimentais su miesto erdve: jiems buvo leista tai čia, tai ten sutvarkyti arba atitverti nerūpestingą, savimi patenkintą miesto gyvenimo chaosą, ištaisyti vieną ar kitą istorijos klaidą bei neapsižiūrėjimą, į išlikusią atsitiktinumo visatą įterpti mažą, gerai saugomą tvarkos nišą, tačiau visada kildavo tokios pat ribotos, nelabai suvokiamos ir iš esmės nenuspėjamos pasekmės.

agorafobija ir vietovės atgimimas

Richardas Sennettas buvo pirmasis šiuolaikinio miesto gyvenimo tyrėjas, ėmęs garsiai nerimauti dėl „viešojo žmogaus žūties". Prieš daugelį metų jis pastebėjo lėtą, tačiau nepaliaujamą miesto erdvės susitraukimą ir tokį pat nesustabdomą miesto gyventojų traukimąsi iš tų blyškių, sunaikinimo išvengusių agoros liekanų, kurios vėliau vis dėlto neišvengiamai būna nusiaubiamos.

Savo vėlesnėje puikioje studijoje apie „netvarkos panaudojimą"[6] Richardas Sennettas pasitelkia Charleso Abramso, Jane Jacobs, Marco Friedo bei Herberto Ganso – įvairaus temperamento, tačiau panašių jautrumu miesto gyvenimui ir tiriamąja įžvalga tyrinėtojų duomenis ir nutapo bauginantį paveikslą, vaizduojantį, kaip buvo nuniokoti „realių žmonių gyvenimai įgyvendinant tam tikrą abstraktų plėtros ar atnaujinimo projektą". Kur tik buvo imta tuos projektus įgyvendinti, ten pastangos „homogenizuoti" miesto erdvę, paversti ją „logiška", „funkcine" ar „aiškia" paskatino irti apsauginius tinklus, numegztus iš žmonių ryšių, kėlė psichiškai sekinantį atstumtumo ir vienatvės jausmą, susijusį su vidine tuštuma, siaubu nujaučiant galimus gyvenimo

[6] Richard Sennett. *Uses of Disorder: Personal Identity and City Life.* – London: Faber & Faber, 1996, ypač pp. 39-43, 101-109, 194-195.

iššūkius ir primestu neraštingumu iškilus būtinybei savarankiškai ir atsakingai rinktis.

Skaidrumo siekis turėjo savo bauginančią kainą. Sumanytoje, dirbtinėje aplinkoje, turėjusioje užtikrinti erdvės anonimiškumą ir jos funkcinę specializaciją, miestiečiai susidūrė su beveik neišsprendžiama tapatumo problema. Beveidė dirbtinai sukonstruotos erdvės monotonija ir klinikinis švarumas atėmė iš gyventojų galimybę derėtis dėl prasmės – vadinasi, jie neteko ir išmanymo, reikalingo suvokti šią problemą ir ją spręsti.

Iš ilgo metraščio didingų svajų ir pasibaisėtinų nelaimių, kurios susisiedamos išsirutulioja į moderniosios architektūros istoriją, planuotojai gali suvokti, jog svarbiausia „gero miesto" paslaptis yra jo teikiama žmonėms galimybė prisiimti atsakomybę už savo veiksmus „istoriškai nenuspėjamoje visuomenėje", o ne „sufantazuotame harmonijos ir iš anksto nustatytos tvarkos pasaulyje". Tiems, kurie linkę išradinėti miesto erdvę vadovaudamiesi vien estetinės harmonijos ir proto taisyklėmis, patartina pirmiausia stabtelti ir pamąstyti, jog „žmonės niekaip negali tapti geri vien vykdydami kažkieno gerus įsakymus, laikydamiesi gero plano ar dar ko panašaus".

Galime pridurti, jog žmogaus atsakomybei, tai pirminei būtinai žmonių sąveikos moralumo sąlygai, tobulai suplanuota erdvė bus nevaisinga, o gal ir visiškai

nuodinga dirva. Visiškai aišku – atsakomybė nebręs, o ką jau kalbėti, kad tarps, higieniškai grynoje erdvėje, kurioje nesama jokių staigmenų, dviprasmybių bei konfliktų. Į savo atsakomybę gali rimčiau žiūrėti tik tie žmonės, kurie yra išmokę sunkaus meno veikti prieštaringumo ir netikrumo sąlygomis, nulemtomis skirtingumo ir įvairovės. Moraliai brandžios asmenybės yra žmonės, kurie pajunta „nežinomybės poreikį, kurių pilnatvei reikalinga tam tikra gyvenimo netvarka" – kurie išmoko „mėgti žmonių „kitoniškumą".

Sennetto gvildenta amerikiečių miestų patirtis nurodo vieną bemaž visuotinį dėsningumą: įtarus žvilgsnis į kitus, nepakantumas skirtingumui, pagieža svetimšaliams, reikalavimas juos atskirti ar ištremti, lygiai kaip ir isteriškas, paranojiškas rūpinimasis „įstatymu ir tvarka" – visa tai pačiose vienalytiškiausiose, rasės, tautos ir klasės atžvilgiu labiausiai izoliuotose, homogeniškose vietinėse bendruomenėse linksta peraugti į klyksmą.

Šitai nenuostabu: tokiose bendruomenėse paramos „mes-jausmui" linkstama ieškoti iliuzinėje lygybėje, kurią laiduoja monotoniškas visų akiratyje esančių žmonių panašumas. Saugumo garantijos atrodo vis tvirtesnės, kai nėra kitaminčių, kitaip veikiančių ar kitaip atrodančių kaimynų. Vienodumas skatina prisitaikėliškumą, kurio kita pusė yra netolerantiškumas. Homogeniškoje bendruomenėje nepaprastai sunku įgyti tokių

būdo bruožų ir įgūdžių, kurių reikia susidūrus su žmonių įvairove ir neapibrėžtomis situacijomis; neišsiugdžius reikalingų įgūdžių ir bruožų, labai lengva išsigąsti kito vien dėl to, kad jis yra kitas – gal keistas ir kitoks, tačiau pirmiausia nepažįstamas, nelengvai ir ne visiškai suprantamas, nenuspėjamas.

Miestas, iš pradžių statytas apsaugai – miesto sienomis ginti gyventojus nuo piktavalių įsibrovėlių, visada pasirodančių iš šalies, – mūsų laikais „pradėtas vis labiau sieti su pavojumi negu su saugumu“, – teigia Nan Elin. Mūsų postmoderniais laikais „neabejojamai išaugo baimės veiksnys, šitai rodo užrakintų automobilių, namų durų ir apsaugos sistemų gausėjimas, „užsidariusių“ ir „apsaugotų“ bendruomenių populiarumas visokio amžiaus ir pajamų gyventojų grupėse, stiprėjanti viešų erdvių priežiūra, o ką jau kalbėti apie nesibaigiančius žiniasklaidos skleidžiamus pranešimus apie įvairius pavojus“[7].

Šiuolaikinės baimės, tipiškos „miestiškos baimės“, kitaip negu ankstesnės, skatinusios kadaise statyti miestus, kyla iš „vidinio priešo“. Šitokia baimė skatina ne tiek

[7] Nan Elin. „Shelter from the Storm, or Form Follows Fear and Vice Versa“. In *Architecture of Fear*, ed. Nan Elin. – New York: Princeton Architectural Press, 1997, pp. 13, 26. Straipsnių rinkinį „Baimės architektūra“ įkvėpė Nan Elin patyrimas, kurį ji sukaupė atlikdama tyrimus kruopščiai suprojektuotame prancūzų „naujame mieste“ Žuilemutjė [Jouy-le-Moutier]. Elin nustebo atskleidusi, jog „baimę [*l'insécurité*] sukeliantis dalykas atsirado, nors toje vietoje nusikalstamumo rodiklis buvo labai mažas“ (p. 7).

rūpintis miesto *kaip visumos* (bendros nuosavybės ir bendro pagrindo, laiduojančio asmeninį saugumą) integralumu ir tvirtumu, kiek savojo būsto miesto *viduje* izoliuotumu ir sutvirtinimu. Kadaise sienos statytos aplink miestą, dabar jos įvairiomis kryptimis kerta patį miestą. Žvalgomi rajonai, atidžiai stebimos viešosios erdvės, į kurias selektyviai įleidžiama, iki dantų ginkluoti sargybiniai prie vartų, elektronika valdomos durys – visa tai dabar nukreipta prieš nepageidaujamus bendrapiliečius, o ne prieš užsienio armijas, pakelės plėšikus, marodierius ar kitus, daugiausia nežinomus pavojus, tykančius pasalose už miesto vartų.

Šiuolaikiniuose megapoliuose pagrindinėmis išgyvenimo strategijomis tapo ne sambūvis, o nusišalinimas ir atsiskyrimas. Meilės ar neapykantos kaimynams klausimas nebekyla. Pakanka laikyti kaimyną ištiestos rankos atstumu, ir pasirinkimo dilemos nelieka; šitai atitolina atvejus, kai vis dėlto būtina rinktis tarp meilės ir neapykantos.

ar dar gyvas Panoptikonas?

Socialinėje mintyje esama tik keleto alegorinių vaizdinių, kurie savo įtaigos galia prilygsta Panoptikonui. Michelis Foucault labai sėkmingai pasitelkė laiką pralenkusį Jeremy Benthamo projektą – kaip metaforą,

nusakančią moderniąją transformaciją ir moderniųjų valdančių galių persidislokavimą bei persiskirstymą. Įžvalgiau nei didžiuma jo amžininkų Benthamas pro įvairiaspalves valdančių galių pakuotes įžiūrėjo jų bendrą pagrindinę užduotį – disciplinuoti nepaliaujamai palaikant tikrą ir apčiuopiamą bausmės grėsmę; o pro daugybę vardų, duotų galios reiškimosi būdams, įžvelgė svarbiausią, esminę strategiją – priversti subjektus tikėti, jog nė akimirkai jie negali pasislėpti nuo visur esančios jų prižiūrėtojų akies, tad joks, kad ir koks slaptas, pažeidimas neliks nenubaustas. „Idealiame" Panoptikono modelyje nepripažįstama jokios asmeninės erdvės, bent jau jokios *neskaidrios* asmeninės erdvės, jokios neprižiūrimos erdvės arba, dar blogiau, erdvės, kurios neįmanoma prižiūrėti. Eugenijaus Zamiatino romane *Mes* aprašytame mieste visi turi privačius namus, tačiau tų namų sienos stiklinės. George'o Orwello mieste, kuris pavaizduotas romane *1984-ieji*, visi gyventojai turi televizorius, tačiau niekam niekada nebuvo leista jų išjungti ir niekas negalėjo žinoti, kokiu momentu transliuotojai juos panaudoja kaip TV kameras...

Foucault parodė, jog panoptinės technikos suvaidino pagrindinį vaidmenį pereinant nuo vietinių, savikontrole grindžiamų ir save reguliuojančių integracijos mechanizmų, pritaikytų prigimtiniams žmogaus akių ir ausų sugebėjimams, prie valstybės administ-

ruojamos viršvietinės daug didesnių teritorijų, nei gali apimti prigimtiniai žmogaus sugebėjimai, integracijos. Pastarajai funkcijai buvo reikalingas priežiūros asimetriškumas, profesionalūs prižiūrėtojai ir toks erdvės sutvarkymas, kuris leistų prižiūrėtojams atlikti savo darbą taip, kad prižiūrimieji būtų tikri, jog tas darbas gali būti ir yra atliekamas kiekvieną akimirką. Tokius reikalavimus beveik visiškai patenkina pagrindinės „klasikinių" moderniųjų laikų disciplinos ir muštro institucijos – ypač pramonės gamyklos ir masinės šauktinių armijos: abiejų šių institucijų veikimo sritis buvo beveik universali.

Nors Panoptikono vaizdinys yra beveik tobula metafora, nusakanti svarbiausius galios ir kontrolės modernizavimo aspektus, tačiau jis gali pernelyg priklausyti nuo sociologinės vaizduotės – dėl šito sunkiau, o ne lengviau suprasti dabarties pokyčių esmę. Kenkdami analizei, mes natūraliai linkę šiuolaikinėje galios sanklodoje atsekti senųjų ir iš esmės nepakitusių panoptinių technikų naują, patobulintą versiją. Mes linkę nepastebėti, jog gyventojų dauguma nebeturi jokio noro, o ir nebeturi progos būti pervaryta per senuosius muštro laukus. Mes taip pat linkę užmiršti ypatingus modernizavimo proceso mestus iššūkius, kurie panoptines strategijas darė įmanomas ir patrauklias. Šių dienų iššūkiai kitokie, o pastangos įveikti daugumą jų,

ypač, ko gero, pačius svarbiausius – tradicines panoptines strategijas – gali neabejojamai pasirodyti netinkamos ar visiškai nevaisingos, ypač jeigu tai daroma nepailstamai.

Savo puikiame straipsnyje, kuriame į elektroninį duomenų banką žvelgiama kaip į atnaujintą kibererdvinį Panoptikono variantą, Markas Posteris teigia, jog „mūsų kūnai yra įtraukti į tinklus, į duomenų bankus, į informacijos greitkelius“, tad visos šios informacijos kaupyklos, su kuriomis mūsų kūnai yra, taip sakant, „informaciškai sumegzti“, „jau nebėra prieglobstis, apsaugantis nuo stebėjimo, ar bastionas, aplink kurį galima nubrėžti pasipriešinimo liniją“. Didžiulės duomenų saugyklos, padidėjančios sulig kiekvienu kredito kortelės pateikimu ir beveik kiekvienu pirkimo veiksmu, pasak Posterio, virsta „superpanoptikonu“, kitaip tariant, Panoptikonu, bet kitokiu: prižiūrimieji, teikiantys duomenis saugyklai, yra svarbiausi – ir *savanoriški* – priežiūros proceso veiksniai. Tiesa, sukauptos apie juos informacijos kiekis verčia žmones nerimauti; žurnalas *Time* nurodė, jog 1991 metais 70-80 procentų skaitytojų buvo dėl to „labai/šiek tiek susirūpinę“, didesnį nerimą jiems kėlė informacija, renkama vyriausybės, kredito ir draudimo kompanijų, o mažiau rūpėjo darbdavių, bankų ir rinkodaros firmų kaupiami duomenys. Turėdamas visa tai omenyje, Posteris stebisi, kodėl „rūpinimasis duomenų

bankais iki šiol neperaugo į nacionalinę, politiškai svarbią problemą“[8].

Stebėtina vis dėlto, kodėl reikia stebėtis... Kruopščiau patyrinėjus, didžiuma aiškių panašumų tarp Foucault Panoptikono ir šiuolaikinių duomenų bankų pasirodo visiškai paviršutiniški. Pagrindinis Panoptikono tikslas buvo įdiegti discipliną ir visiems savo įnamiams primesti vienodo sukirpimo elgesį; Panoptikonas pirmiausia buvo ginklas prieš skirtingumą, pasirinkimą ir įvairovę. Joks panašus taikinys nenumatytas duomenų bankams ir potencialiems jų vartotojams. Priešingai – kaip tik kredito ir rinkodaros kompanijos yra pagrindinės duomenų bankų įkvėpėjos ir naudotojos; jos siekia užsitikrinti, kad įrašai patvirtintų užregistruotų žmonių „patikimumą“ – kaip klientų ir *galinčių rinktis*, o negalintys rinktis atsijojami prieš padarant žalą ar išvaistant lėšas; kaip tik *įtrauktumas* į duomenų banką yra pirminė sąlyga, kad asmenį „verta kredituoti“, tad jis yra būdas įsitraukti į „geriausią visame mieste žaidimą“. Panoptikonas įviliodavo savo įnamius kaip darbininkus ir/ar kareivius, iš kurių buvo ne tik tikimasi, bet ir reikalaujama įprastinio monotoniško elgesio; duomenų bankuose surašomi pasitikėjimo verti vartotojai ir

[8] Mark Poster. „Database as discourse, or electronic interpellations“. In *Detraditionalization*, ed. Paul Heelas, Scott Lash and Paul Morris. – Oxford: Blackwell, 1996, pp. 291, 284.

atsijojami visi kiti, kurių galimybės dalyvauti vartojimo žaidime yra abejotinos jau vien dėl to, jog jų gyvenime nėra nieko, ką būtų galima įrašyti į duomenų bankus. Pagrindinė Panoptikono funkcija buvo užtikrinti, kad niekas negalėtų *ištrūkti* iš labai saugomos erdvės, o pagrindinė duomenų banko funkcija yra užtikrinti, kad joks įsibrovėlis apgaule, neturėdamas reikalingų kredencialų, negalėtų į jį *patekti*. Juo daugiau banke sukaupta apie jus duomenų, juo laisviau galite judėti.

Duomenų bankas yra atrankos, atskyrimo ir atskirties instrumentas. Globaliuosius jis išlaiko rėtyje, o lokaliuosius nusijoja. Kai kuriuos žmones jis įsileidžia į eksteritorinę kibernetinę erdvę, įgalindamas juos visur, kad ir kur jie nuvyktų, jaustis kaip namie; iš kitų tas instrumentas atima pasus, tranzitines vizas ir neleidžia bastytis tose vietose, kurios skirtos kibererdvės gyventojams. Tačiau pastaroji pasekmė tik papildo pirmąją. Priešingai Panoptikonui, duomenų bankas yra mobilumo variklis, o ne žmones vietoje laikantys pančiai.

Į istorinį Panoptikono likimą galima žvelgti ir kitu aspektu. Įsimintinoje Thomaso Mathieseno frazėje panoptinės galios įdiegimas reiškė esminį perėjimą *iš būvio, kai dauguma stebi mažumą, prie situacijos, kai mažuma stebi daugumą*[9]. Galios panaudojimo atžvilgiu

[9] Žr. Thomas Mathiesen. „The viewer society: Michel Foucault's „Panopticon" revisited". In *Theoretical Criminology*, 1997, pp. 215-234.

prižiūrėjimas pakeitė reginį. Ikimoderniaisiais laikais valdžia darydavo įspūdį *populus* leisdama prasčiokams, apimtiems pagarbios baimės ir susižavėjimo, stebėti jos pompastiką, turtą ir puošnumą. Naujoji modernioji valdžia buvo linkusi laikytis šešėlyje ir pati stebėti žmones, o ne būti jų stebima. Mathiesenas prikaišioja Foucault, kad šis nepakankamai atsižvelgęs į tuo pat metu vykusį moderniųjų laikų procesą – naujų galios technikų plėtrą, kurios esmė – priešingai – dauguma (kokios niekad iki tol istorijoje nebuvo), stebinti mažumą. Jis turi galvoje, savaime suprantama, žiniasklaidos iškilimą ir suklestėjimą (televizijos labiau nei ko kito), o ji ir paskatino šalia Panoptikono sukurti kitą galios mechanizmą, kurį, nukalęs kitą vykusią sąvoką, jis pakrikštija *Sinoptikonu*.

Tačiau pasvarstykime štai ką. Panoptikonas, net kai buvo visuotinai taikomas, o jo principais besiremiančios institucijos buvo įtraukusios didžiumą gyventojų, savo pobūdžiu buvo lokalinė įstaiga: panoptinės institucijos sąlyga ir sykiu jos rezultatas buvo jos valdinių *imobilizavimas* – priežiūra turėjo trukdyti pabėgti ar bent jau užkardyti savarankiškus, nenumatytus bei padrikus veiksmus. Sinoptikonas yra globalaus pobūdžio; stebėjimo aktas atsieja stebinčiuosius nuo jų vietovės – bent jau dvasiškai perkelia juos į kibererdvę, kurioje atstumas nieko nebereiškia, net jei kūnai ir tebebūna toje

pačioje vietoje. Jau nieko nebereiškia, ar Sinoptikono taikiniai, iš *stebimųjų* virtę *stebinčiaisiais*, kur nors keliauja ar lieka vietoje. Kad ir kur jie būtų ar vyktų, jie gali susijungti – ir susijungia – į eksteritorinį tinklą, kuris leidžia daugumai stebėti mažumą. Panoptikonas *vertė* žmones pereiti į stebimųjų padėtį. Sinoptikonui nebereikalinga prievarta – jis *sugundo* žmones stebėti. O ta stebimoji mažuma kruopščiai atrinkta. Mathieseno žodžiais tariant,

> mes žinome, kam iš šalies leidžiama patekti į žiniasklaidą ir išsakyti savo pažiūras. Daugybė tarptautinių ir Norvegijoje atliktų tyrinėjimų parodė, kad tie žmonės paprastai priklauso *instituciniams elitams*. Didžiuma įsileidžiamųjų paprastai būna vyrai – ne moterys – iš aukštesniųjų socialinių sluoksnių, turintys tam tikrą galią politiniame gyvenime, versle ar valstybinėje biurokratijoje.

Plačiai išgarbintas naujosios žiniasklaidos „dialogiškumas“ yra didžiai perdėtas; labiau tiktų kalbėti apie „interaktyvią vienkryptę terpę“. Priešingai tam, kuo linkę tikėti mokslininkai, patys priklausantys naujajam globaliajam elitui, nei internetas, nei tinklas, tikėtina, niekad netaps visiems prieinamas visapusiškam naudojimui. Net įsigiję leidimus turi rinktis iš to, ką siūlo tiekėjai, – šie kviečia „leisti laiką ir pinigus renkantis iš daugybės jų siūlomų paketų ir kapstantis juose“. O kalbant apie kitus, kurie liko su satelitine ar kabeline te-

levizija (šitai tik pretenzija į abiejų ekrano pusių simetriją), – jų dalia yra grynas, be priemaišų stebėjimas. Ir ką gi jie stebi?

Dauguma stebi mažumą. Stebimoji mažuma – tai įžymybės. Jos gali atvykti iš politikos, sporto, mokslo bei pramogų verslo pasaulio ar būti tik garbinami informacijos specialistai. Kad ir iš kur jos atvyktų, visos demonstruoja garsenybių pasaulį, kurio pagrindinis skiriamasis bruožas kaip tik ir yra savybė būti stebimam – daugumos, visuose Žemės rutulio kampeliuose, – būti globaliam kaip tik dėl to, kad esi stebimas. Kad ir apie ką garsenybės kalbėtų laidoje, jos perduoda žinią apie visuotinį gyvenimo būdą. Jų *gyvenimą*, jų *gyvenimo būdą*. Jei pasiteirautume, kaip ši žinia galėtų paveikti žiūrovus, šitai būtų „panašiau ne tiek į klausimą apie dabartines įsivaizduojamas baimes ir viltis, kiek į domėjimąsi, tarkim, krikščionybės daromomis „įtakomis" kieno nors pasaulėvaizdžiui ar, kaip kad *aiškinosi* kinai, konfucianizmo įtaka visuomenės moralei"[10].

Panoptikone keli atrinkti vietiniai stebi kitus vietinius (prieš atsirandant Panoptikonui, normalūs žemesnio rango vietiniai žmonės stebėjo tam tikrus atrinktuosius). Sinoptikone vietiniai, lokalieji stebi globaliuosius. Pastarųjų valdžią laiduoja pats jų tolu-

[10] George Gerbner and Larry Gross. „Living with television: the violence profile". In *Journal of Communication*, 26, 1976, pp. 173-198. Cituota in Mathiesen, žr. 9 išnašą.

mas. Globalieji jau tiesiogine prasme yra „ne šiame pasaulyje“, tačiau jų sklandymas virš vietinių pasaulių yra daug labiau – kasdien ir įkyriai – regimas, negu angelų, kadaise plevenusių virš krikščionių pasaulio; jie sykiu nepasiekiami ir matomi, didingi ir žemiški, be galo pranašesni, tačiau visiems prastesniems įtvirtinantys švytintį, sektiną ar svajotiną pavyzdį; garbinami ir geidžiami vienu metu – tokia privilegija ne valdo, o veda.

Šiame pasaulyje izoliuoti ir išrūšiuoti vietiniai, lokalieji, susitinka su globaliaisiais reguliariose sutelevizintose dangaus transliacijose. Susitikimo atgarsiai nuaidi per visą Žemę slopindami visus vietinius garsus, tačiau yra atspindimi lokalinių sienų – šitaip atskleidžiamas ir sykiu sustiprinamas tų kalėjimą primenančių sienų tvirtumas.

III. Kas po nacionalinės valstybės?

„Ankstesnė karta socialinę politiką grindė įsitikinimu, jog tautos, o tautose – miestai gali valdyti savo turtus; šiuo metu tarp valstybės ir ekonomikos veriasi plyšys“, – pastebi Richardas Sennettas[1].

Bendram judėjimo greičiui didėjant, o pačiam laikui/erdvei, kaip nurodo Davidas Harvey, „susitraukiant“, vieni objektai juda greičiau nei kiti. „Ekonomika“ arba kapitalas, kitaip tariant, pinigai ir kiti ištekliai, reikalingi atlikti darbams, pasidaryti daugiau pinigų ir dar daugiau daiktų, juda greitai – pakankamai greitai, kad nuolatos per žingsnį lenktų bet kokią (kaip visada, teritorinę) valstybę, kuri galėtų mėginti kapitalą sulaikyti ar keisti jo kelionių maršrutus. Šiuo atveju kelionės laiko sutrumpinimas iki nulio sukuria naują kokybę: visiškai panaikinami erdviniai suvaržymai ar veikiau jau visiškai „įveikiama trauka“. Kas juda greičiu, artėjančiu prie elektroninio signalo greičio, tas praktiškai išsilaisvina iš suvaržymų, susijusių su ta teritorija, iš kurios iškeliauta, kurion vykstama ar per kurią keliaujama.

[1] Richard Sennett. „Something in the city: the spectre of uselessness and the search for a place in the world“. – *Times Literary Supplement*, 22 September 1995, p. 13.

Martinas Woollacottas neseniai labai įžvalgiai komentavo tokio išsilaisvinimo pasekmes:

> Švedų ir šveicarų konglomeratas „Asea Brown Boveri" paskelbė sumažinsiąs Vakarų Europoje dirbančiųjų 57 tūkstančiais ir kursiąs kitas darbo vietas Azijoje. Po to „Electrolux" pranešė, kad sumažins visą savo darbo jėgą 11 procentų, daugiausia atleistų bus Europoje ir Šiaurės Amerikoje. „Pilkington Glass" taip pat paskelbė apie didelius atleidimus. Tik per dešimtį dienų trys Europos firmos panaikino tiek daug darbo vietų, jog tai prilygsta skaičiams, kurie minimi prancūzų ir britų naujųjų vyriausybių siūlymuose kurti naujas darbo vietas...
>
> Vokietija, kaip žinoma, per pastaruosius penkerius metus neteko 1 mln. darbo vietų, o jos kompanijos sparčiai stato gamyklas Rytų Europoje, Azijoje ir Lotynų Amerikoje. Vakarų Europos pramonė masiškai išsikelia iš Vakarų Europos, tad visos diskusijos, kaip būtų geriausia vyriausybėms spręsti nedarbo problemą, ne ką tereiškia.[2]

Sąskaitų balansas, kadaise atrodęs privaloma visokio ekonominio mąstymo – *Nationalökonomie* – sąlyga, vis labiau tampa statistiniu pramanu. Kaip nurodo Vincentas Cable'as savo neseniai išspausdintoje publikacijoje, kurią išleido *Demos*, „jau nebėra aišku, ką reiškia britiškais vadinti „Midland Bank" ar ICL (ar kad

[2] Martin Woollacott. „Bosses must learn to behave better again". In *The Guardian*, 14 June 1997.

šitaip vadinamos tokios kompanijos kaip „British Petroleum“, „British Airways“, „British Gas“ bei „British Telecom“)... Pasaulyje, kur kapitalas nebeturi konkrečios buveinės, o nacionalinės vyriausybės beveik nebekontroliuoja finansinių srautų, dauguma ekonominės politikos svertų jau nebeveikia“[3]. Ir Alberto Melucci teigia, kad sparčiai didėjantis viršnacionalinių – „planetinių“ – organizacijų poveikis „pagreitino silpnų rajonų nušalinimą ir sykiu kūrimą naujų išteklius paskirstančių kanalų, kurių bent jau iš dalies nekontroliuoja nacionalinės valstybės[4].

Georgo H. von Wrighto žodžiais tariant, „atrodo, kad nacionalinė valstybė irsta, o gal net „nyksta“. Ardomosios jėgos yra *transnacionalinės*“. Nors nacionalinės valstybės išlieka vieninteliai sąskaitų subalansavimo rėmai ir vienintelis reikšmingos politinės iniciatyvos šaltinis, dėl ardomųjų jėgų veikimo „transnacionalumo“ jos atsiduria už apgalvoto, tikslingo ir potencialiai racionalaus veikimo srities. Kaip ir visa, kas ten atsiduria, šios jėgos, jų pavidalai ir veiksmai yra apgaubti mistinio ūko; jos yra spėlionių, o ne patikimos analizės objektas. Von Wrightas sako:

[3] Vincent Cable. *The World's New Fissures: Identites in Crisis.* – London: Demos, 1996, pp. 20, 22.
[4] Alberto Melucci. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 150.

Transnacionalinio pobūdžio formuojančiosios jėgos daugiausia yra anoniminės, tad jas sunku atpažinti. Jos nesudaro vieningos sistemos ar tvarkos. Jos yra tam tikri junginiai sistemų, kuriomis manipuliuoja iš esmės „nematomi" veikėjai... [nesama] jokio aptariamų jėgų vieningumo ar tikslingo derinimo... „Rinka" yra ne tiek sandėriais grindžiama konkuruojančių jėgų sąveika, kiek priešingomis kryptimis veikiančių paskatų – manipuliuojamos paklausos, dirbtinai sukurtų poreikių ir greito pelno troškimo – konfliktas.[5]

Visa tai nacionalinių valstybių „nykimo" procesui suteikia stichinės katastrofos aurą. Katastrofos priežastys nėra gerai suprastos; jos negalima būtų tiksliai numatyti net žinant priežastis; suprantama, jos neįmanoma būtų išvengti net ją numačius. Nerimo jausmas – tikėtinas atsakas į padėtį, kada prarandami aiškūs kontrolės svertai, – pabrėžtinai ir įžvalgiai išreiškiamas Kennetho Jowitto knygos pavadinimu *Naujoji pasaulio sumaištis*. Per visą moderniąją epochą mes įpratome prie minties, kad tvarka reiškia tą patį, kaip ir „būti kontroliuojamam". Kaip tik šios prielaidos – „būti kontroliuojamam" – nesvarbu, gerai pagrįstos ar tik iliuzinės, mes labiausiai ir ilgimės.

Šių dienų „naujosios pasaulio sumaišties" negalima paaiškinti viena aplinkybe, kuri yra betarpiškiausia ir

[5] Georg Henrik von Wright. „The crisis of social science and the withering away of the nation state". In *Associations*, 1, 1977, pp. 49–52.

aiškiausia praradimo ir apstulbimo jausmo priežastis, – būtent „pagirių“ painiava, kilusia po staigaus Didžiosios schizmos galo ir netikėto politinės dviejų galios blokų sukurtos rutinos žlugimo, net jei tas žlugimas ir sukėlė „naująją sumaištį“. Globalinės sumaišties vaizdinys atspindi, ko gero, naują supratimą (jį palengvino, tačiau nebūtinai lėmė staigus blokų politikos galas), jog dalykai, anksčiau atrodę tvirtai kontroliuojami ar bent jau įmanomi „techniškai kontroliuoti“, iš esmės yra gaivališki ir atsitiktiniai.

Jau ir prieš žlungant komunistiniam blokui, politinių reikalų atsitiktinumas, nepastovumas ir aikštingumas buvo jaučiami, tačiau visą energiją ir mintis suryjančios kasdienės pastangos išlaikyti pasaulinių galių pusiausvyrą trukdė tai matyti. Padalindama pasaulį, galios politika išbūrė visumos vaizdinį. Mūsų pasaulis buvo paverstas visuma kiekvieną žemės rutulio kampelį ir lopinėlį padarant reikšmingą „globalinės tvarkos“ – dviejų stovyklų konflikto ir skrupulingai puoselėjamos, nors visada nepatikimos pusiausvyros – atžvilgiu. Pasaulis buvo visuma tol, kol niekas čia negalėjo prarasti tokio reikšmingumo, tad ir niekas negalėjo būti nešališka dviejų galių pusiausvyros atžvilgiu; tos galios buvo pasisavinusios didžiąją pasaulio dalį, o ant kitos dalies krito to pasisavinimo šešėlis. Viskas pasaulyje turėjo prasmę, o ta prasmė sklido iš padalyto, tačiau vieno

centro – iš dviejų milžiniškos galios blokų, neatplėšiamai susikibusių žūtbūtinėje kovoje. Išnykus Didžiajai schizmai, pasaulis jau nebeatrodo esąs visuma; jis panašesnis į atskirtų ir išsibarsčiusių jėgų lauką, o tos jėgos sutirštėja sunkiai nuspėjamose vietose ir igyja tokį pagreitį, kad niekas nežino, kaip jas sustabdyti.

Trumpai tariant, *atrodo, jog dabar niekas nebekontroliuojama*. Dar blogiau, nebeaišku, ką šiomis sąlygomis galėtų reikšti „būti kontroliuojamam". Kaip ir anksčiau, visos tvarką teigiančios iniciatyvos ir veiksmai yra lokaliniai, siekiantys vieno tikslo, tačiau neliko tokios arogantiškos vietinės bendruomenės, kuri kalbėtų visai žmonijai arba kurią kalbančią žmonija išklausytų ir jai paklustų. Nėra ir jokio vieno tikslo, per kurio prizmę būtų galima suvokti ir sutelkti į visumą globalinius reikalus, – tikslo, kuriam visi pritartų.

universalizavimas ar suglobalinimas?

Kaip tik šį naują ir nemalonų suvokimą, jog „viskas slysta iš rankų", aiškiai ir išreiškia (tik mažai prisideda prie intelektualinio aiškumo) šiuo metu madinga sąvoka *globalizacija*. Giliausioji prasmė, kurią perteikia globalizacijos idėja, – mintis, jog pasaulio reikalai neapibrėžti, nesuvaldomi ir palikti savieigai; nebėra jokio

centro, valdymo pulto, direktorių tarybos ar vadovaujančios įstaigos. Globalizacija yra kitas Jowitto „naujosios pasaulio sumaišties“ pavadinimas.

Šis neatsiejamas globalizacijos vaizdinio bruožas ją radikaliai atskiria nuo kitos idėjos, kurią ji neva pakeitė – nuo „universalizacijos“ idėjos, kuria buvo grindžiamas modernusis globalinių reikalų diskursas, bet dabar nebevartojamos, retai girdimos, gal net apskritai visų, išskyrus filosofus, užmirštos.

Panašiai kaip ir sąvokos „civilizacija“, „plėtra“, „konvergencija“, „konsensas“ bei daugelis kitų pamatinių ankstyvojo ir klasikinio moderniojo mąstymo terminų, „universalizacijos“ idėja reiškė viltį, intenciją bei ryžtą įvesti tvarką; ji reiškė universalią, *visuotinę* tvarką – tvarkos *įvedimą* visuotiniu, išties globaliu mastu. „Universalizacijos“ sąvoka, kaip ir kitos, buvo nukalta kylant moderniųjų galių išradingumo ir moderniojo intelekto ambicijų bangai. Visa sąvokų šeimyna vienu balsu skelbė ketinimą pakeisti pasaulį ir padaryti jį geresnį, negu buvo, o pokyčius bei pagerinimus paskleisti globaliniu, visos žmonių giminės mastu. Be to, buvo pareikštas noras visiems žmonėms pasaulyje sukurti panašias gyvenimo sąlygas, vadinasi, ir gyvenimo šansus, o gal net padaryti juos lygius.

Nieko iš to neliko šiuolaikinio diskurso formuojamoje globalizacijos prasmėje. Naujasis terminas pirmiausia

yra nuoroda į globalines *pasekmes*, visai nenumatytas ir nelauktas, o ne į globalines *iniciatyvas* ir *sumanymus*.

Šis terminas sako: taip, mūsų veiksmai gali turėti ir dažnai turi globalinių pasekmių, tačiau ne – mes neturime ir gerai nežinome, kaip įsigyti priemonių, padedančių planuoti ir veikti globaliniu mastu. „Globalizacija" nėra tai, ką mes visi ar bent jau patys iniciatyviausi ir išradingiausi nori ir viliasi *daryti*. Globalizacija – tai, *kas su mumis visais vyksta*. „Globalizacijos" idėja aiškiai yra nuoroda į von Wrighto „anonimines jėgas", veikiančias neaprėpiamoje – ūkanotoje ir pažliugusioje, nepraeinamoje ir neprijaukinamoje „niekieno žemėje", plytinčioje ten, kur jų nepasiekia jokio žmogaus sugebėjimas planingai veikti.

Kaipgi atsitiko, kad mūsų akyse iškilo šie didžiuliai žmogaus sukurtos dykumos plotai (ne „natūralios" dykumos, kurią užkariauti ir prijaukinti buvo užsibrėžusi modernybė, o perfrazuojant taiklų Anthony'o Giddenso posakį, „*pagamintų* džiunglių" – po užkariavimo atsiradusios dykumos, kuri buvo *pergalės* rezultatas)? Ir kodėl ši dykuma įgijo tokią grėsmingą atkaklumo ir stangrumo jėgą, kuri nuo Durkheimo laikų laikoma būdingu „kietosios tikrovės" bruožu?

Tikėtinas paaiškinimas – vis labiau jaučiamas įprastinių, savaime suprantamų tvarkos institucijų silpnumas, net bejėgiškumas.

Iš tų institucijų visą modernybės laikotarpį garbingiausia vieta priklausė valstybei. (Knieti sakyti: *teritorinei* valstybei, tačiau naujųjų laikų praktikoje ir teorijoje valstybės ir „teritorinio suverenumo" idėjos tapo sinonimais, tad frazė „teritorinė valstybė" tapo pleonazmu.) „Valstybė" kaip tik ir buvo suprantama kaip institucija, teigianti turinti įstatyminę teisę ir galinti pasigirti, jog turi pakankamai išteklių nustatyti ir įtvirtinti taisykles bei normas, suvaržančias tam tikroje teritorijoje gyvenimo tėkmę; buvo viliamasi ir laukiama, kad taisyklės ir normos atsitiktinumą pavers apibrėžtumu, dviprasmiškumą – *Eindeutigkeit*, o pripuolamumą – reguliarumu; trumpai tariant, pirmykštį mišką pavers kruopščiai suplanuotu sodu, chaosą – tvarka.

Sutvarkyti tam tikrą pasaulio ruožą ėmė reikšti įsteigti valstybę, kuriai būtų suteiktas suverenumas kaip tik šitai daryti. Tai taip pat neišvengiamai reiškė ir siekį įtvirtinti tam tikrą pageidautiną tvarkos modelį kitų, konkuruojančių modelių sąskaita. Tie siekiai galėjo būti įgyvendinti tik įgijus valstybės vežimą ar užgrobus vežėjo sėdynę.

Maxas Weberis nusakė valstybę kaip instituciją, pretenduojančią į prievartos priemonių ir jų taikymo savo teritorijoje monopolį. Cornelius Castoriadis perspėja dėl plačiai paplitusio įpročio painioti valstybę su socialine galia. Jis pabrėžia, jog „valstybė" susijusi su

tam tikru socialinės galios paskirstymo ir kaupimo būdu, o tai yra kaip tik sustiprėjęs pajėgumas „tvarkytis". „Valstybė, – sako Castoriadis, – yra darinys, *atskirtas* nuo bendruomeniškumo ir įsteigtas tokiu būdu, kad šis atskirtumas būtų išlaikomas." Pavadinimą „valstybė" reikia tausoti „tiems atvejams, kai sukuriamas *Valstybės aparatas*, kuris suponuoja atskirą, kad ir užuomazginę, civilinę, bažnytinę ar karinę „biurokratiją". Kitaip tariant, tai reiškia hierarchinę organizaciją su apibrėžta kompetencijos sritimi"[6].

Tačiau atkreipkime dėmesį į tai, jog toks „socialinės galios atskyrimas nuo bendruomeniškumo" jokiu būdu nebuvo atsitiktinis įvykis, vienas istorijos įnorių. Norint įvesti tvarką, reikia milžiniškų ir nuolatinių pastangų atrinkti, perkelti ir sutelkti socialinę galią, o tam savo ruožtu reikia didelių išteklių, kuriuos *tik* valstybė, turėdama hierarchinį biurokratinį aparatą, pajėgi surinkti, sutelkti ir paskirstyti. Įstatyminis ir vykdomasis moderniosios valstybės suverenumas neišvengiamai buvo patupdytas ant karinio, ekonominio ir kultūrinio suverenumų „trikojo"; kitaip tariant, valstybė į savo rankas perėmė išteklius, kurie buvo pasklidę po išsibarsčiusius socialinės galios židinius, o dabar visų jų prireikė valstybės administruojamai tvarkai steigti ir palaikyti.

[6] Cornelius Castoriadis. „Pouvoir, politique, autonomie". In *Le monde morcelé*. – Paris: Seuil, 1990, p. 124.

Veiksmingas tvarkos įvedimas neįsivaizduojamas be veiksmingo sugebėjimo ginti savo teritoriją nuo iššūkių, kuriuos iš išorės ir iš vidaus meta kiti tvarkos modeliai; be sugebėjimo subalansuoti *Nationalökonomie* sąskaitas ir sugebėjimo sukaupti užtektinai kultūrinių išteklių, kad būtų galima palaikyti valstybės tapatumą ir savitumą įskiepijant būdingą jos valdinių tapatumą.

Tik nedaugelis gyventojų grupių, siekiančių sukurti savo nepriklausomą valstybę, buvo pakankamai didelės ir išradingos, kad išlaikytų tokį išmėginimą, tad ir galėtų įsivaizduoti suverenitetą bei valstybingumą kaip *realią* perspektyvą. Dėl šitos priežasties tais laikais, kai tvarkymo darbo pirmiausia ėmėsi suverenios valstybės, o gal vien tik jos, valstybių buvo palyginti nedaug. Be to, įkuriant suverenią valstybę, paprastai reikėdavo užgniaužti daugelio mažesnių bendruomenių „valstybines" ambicijas – sunaikinti ar atimti iš jų, nors ir kokią mažą, karinę galią, ekonominį savarankiškumą ir kultūrinį savitumą.

Tokiomis sąlygomis „globalinė scena" buvo *tarpvalstybinės* politikos teatras, ta politika kariniais konfliktais, derybomis arba vienaip ir kitaip pirmiausia siekė nubrėžti ir išlaikyti („užtikrinant tarptautiniu mastu") sienas, atskiriančias ir aptveriančias kiekvienos valstybės įstatyminį ir vykdomąjį suverenitetą. „Globalinė politika" (tiek, kiek suverenių valstybių užsienio politika

skleidėsi kokiuose nors globaliniuose horizontuose) labiausiai rūpinosi išlaikyti kiekvienos valstybės visiško ir neginčijamo teritorinio suvereniteto principą ir ištrinti iš pasaulio žemėlapio keletą išliekančių „baltų dėmių", taip pat kovoti su pavojumi, kurį kelia dviprasmiškos situacijos, kai valstybės pretenduoja į suverenitetą tai pačiai teritorijai arba kai kuri nors iš jų pareiškia savo teritorines pretenzijas. Netiesiogiai, tačiau neabejojamai atiduodant duoklę tokiai sampratai, Afrikos Vienybės Organizacijos pirmosios steigiamosios sesijos metu sutartinai buvo priimtas svarbiausias nutarimas, skelbiantis esant šventas ir nekintamas visų naujų valstybių sienas, nors visi sutiko, jog tai yra visiškai dirbtinis kolonijinis paveldas. Vienu žodžiu, „globalinės tvarkos" vaizdinys išgaravo ir virto bendra lokalinių tvarkų skaičiaus suma, o kiekvieną tvarką veiksmingai palaiko ir saugo viena ir tik viena teritorinė valstybė. Tikėtasi, jog visos valstybės sutelks savo jėgas ginti viena kitos valdymo teises.

Ant šito į suverenias valstybes padalyto pasaulio beveik pusę amžiaus iki visai neseniai buvo uždėti dviejų galių blokai. Kiekvienas jų skatino vis didėjančią koordinaciją tarp valstybinių tvarkų tam tikro jų „metasuverenumo" srityje, o tai buvo grindžiama prielaida, jog pavienės valstybės nėra visavertės kariniu, ekonominiu ir kultūriniu požiūriu. Pamažu, tačiau nepermaldaujamai

buvo įtvirtinamas (politinėje praktikoje greičiau nei politikos teorijoje) naujas – *viršvalstybinės integracijos* principas. Į „globalinę sceną" vis labiau imta žvelgti kaip į *valstybių grupių*, o ne pavienių valstybių koegzistavimo ir konkuravimo teatrą.

Bandunge* pareikšta iniciatyva įkurti keistą šalių „neblokinį bloką" ir vėlesnės neprisijungusių šalių pastangos susijungti buvo netiesioginis šito principo pripažinimas. Deja, šią iniciatyvą nuosekliai ir veiksmingai sekino du superblokai, kurie buvo vieningi bent jau vienu atžvilgiu: abu blokai likusią pasaulio dalį laikė dvidešimto amžiaus atmaina tų „baltųjų dėmių", kurios buvo būdingos devyniolikto amžiaus valstybių kūrimosi ir atsitvėrimo lenktynėms. Neprisijungimas, atsisakymas jungtis prie vieno kurio superbloko, užsispyręs laikymasis senamadžio, susidėvėjusio principo, teigiančio valstybę turint aukščiausią suverenitetą, – į visa tai buvo žvelgiama kaip į blokų eroje išlikusį „niekieno žemės" dviprasmiškumą, su kuriuo negailėdamos jėgų, konkuruodamos, tačiau sutartinai kovojo besikuriančios moderniosios valstybės.

Didžiosios schizmos eros politinė superstruktūra užstojo gilesnius ir, kaip dabar paaiškėjo, esmingesnius

* Turimas omenyje Bandunge (Indonezija) 1955 m. balandžio 18–24 d. vykęs Azijos ir Afrikos šalių, kuriose tuo metu gyveno apie pusę planetos žmonių, atstovų susitikimas.

bei patvaresnius tvarkos įvedimo mechanizmo nukrypimus. Permaina labiausiai paveikė valstybės vaidmenį. Visos „suvereniteto trikojo" kojos nepataisomai sulaužytos. Karinis, ekonominis bei kultūrinis valstybės – kiekvienos valstybės – autarkiškumas, tiksliau, jos sugebėjimas pačiai išsilaikyti liovėsi būti gyvybinga siekiamybė. Norėdamos išsaugoti pajėgumą palaikyti įstatymą ir tvarką, valstybės turėjo siekti sąjungų ir savanoriškai atsisakyti vis didesnės savojo suvereniteto riekės. Ir kai galiausiai uždanga buvo suplėšyta į skutelius, atsivėrė neįprasta scena, pilna keistų veikėjų.

Dabar čia buvo valstybių, kurios niekieno neverčiamos energingai ir entuziastingai siekė išsižadėti savo suverenių teisių, maldavo jas paimti ir ištirpinti viršvalstybiniuose dariniuose. Čia buvo ir negirdėtų ar užmirštų lokalinių „etninių mažumų" – seniai mirusių, tačiau ir vėl atgimusių ar tiesiog dabar, tinkamu laiku, sugalvotų, dažniausiai pernelyg mažų, varganų ir nepajėgiančių išlaikyti jokio tradicinio išbandymo suverenitetui gauti, tačiau reikalaujančių savų valstybių su visais politinio suvereniteto atributais ir teise savo teritorijoje leisti įstatymus bei palaikyti tvarką. Čia buvo senų ir naujų valstybių, besiveržiančių iš federacinių narvų, į kuriuos jas prieš jų valią buvo uždariusi dabar jau nebeegzistuojanti komunistinė supervalstybė, tačiau besiveržiančių tik tam, kad atgautąją sprendimų priėmi-

mo laisvę panaudotų politinei, ekonominei ir karinei nepriklausomybei ištirpdyti Europos rinkoje ar NATO sąjungoje[7]. Atsirado galimybė nekreipti dėmesio į griežtas ir reiklias valstybingumo sąlygas, ir ja pasinaudojo daugybė „naujų tautų", nuskubėjusių įkurti savo atstovybes nuolat perpildytoje JT būstinėje, kurioje nebuvo numatyta priglausti tokios daugybės „lygiųjų".

Paradoksalu, jog valstybingumo idėją taip baisiai išpopuliarino kaip tik valstybinio suvereniteto *galas*, o ne jo pergalė. Erico Hobsbawmo kandžiu vertinimu, kadangi Seišeliai Jungtinėse Tautose gali turėti tokį patį balsą kaip Japonija, „didžiumą JT narių netrukus, atrodo, sudarys dvidešimto amžiaus pabaigos (respublikiniai) Saksonijos-Koburgo-Gotos ir Švarcburgo-Zonderhauzeno atitikmenys"[8].

[7] Kaip ir galėtume tikėtis, būtent „etninės mažumos" ar apskritai mažos ir silpnos etninės grupės, nepajėgiančios tvarkyti nepriklausomos valstybės pagal „valstybių pasaulio" eros standartus, paprastai labiausiai žavisi viršvalstybinių struktūrų suburiančia galia. Iš to kyla nenuoseklumas: pretenzijos į valstybingumą grindžiamos įrodinėjant atsidavimą institucijoms, kurių viešai skelbiama ir dar labiau nujaučiama misija yra tą valstybingumą apriboti ir galop panaikinti.

[8] Žr. Eric Hobsbawm. „Some reflections on the „break-up of Britain". In *New Left Review*, 105, 1977. Atkreipkite dėmesį į publikavimo datą: Hobsbawmo intuityviai nujaustas procesas nuo 1977 metų įsivažiavo, ir jo žodžiai sparčiai virsta kūnu.

Išties jau nebesitikima, jog naujosios, o dabartinėmis sąlygomis ir ilgiau gyvuojančios valstybės atliks didžiumą tų funkcijų, kurios kadaise laikytos nacionalinių valstybių biurokratijų *raison d'être*. Labiausiai krintanti į akį funkcija, kurią liovėsi vykdyti tradicinė valstybė ar kuri buvo išplėšta iš jos rankų, – tai palaikymas tos „dinamiškos pusiausvyros", kurią Castoriadis aprašo kaip „apytikrę vartojimo didėjimo ir produktyvumo kilimo lygybę". Ši užduotis vertė suverenias valstybes įvairiu laiku įvedinėti tai importo, tai eksporto draudimus, rėsti muitinių barjerus ar Keyneso stiliumi valstybiškai skatinti vidaus paklausą[9]. Jokia šios „dinaminės pusiausvyros" kontrolė šiuo metu nebeįmanoma: didžioji dauguma visais kitais atžvilgiais suverenių (tikslia tvarkos palaikymo prasme) valstybių nebeturi nei priemonių, nei ambicijų šitai daryti. Nepaprastai sunku yra išlaikyti patį skirtumą tarp vidaus ir globalinės rinkos, arba bendresniąja prasme – tarp „vidaus" ir „išorės", nebent tik pačia siauriausia „teritorijos ir gyventojų kontrolės" prasme.

Visos trys suvereniteto kojos jau suskaldytos. Be abejonės, labiausiai paveikė ekonomikos kojos sutraiškymas. Besivadovaujančios vien politiškai nusakomais jų suve-

[9] Žr. Cornelius Castoriadis. „La crise de sociétés occidentales". In *La montée de l'insignifiance*. – Paris: Seuil, 1996, pp. 14-15.

reniai valdžiai priklausančioje teritorijoje gyvenančių žmonių interesais, neįstengdamos subalansuoti sąskaitų, nacionalinės valstybės vis labiau tampa vykdančiomis ir įgaliotomis atstovėmis tų jėgų, kurių jos jau nebesitiki politiškai kontroliuoti. Kandžia radikalaus Lotynų Amerikos politikos analitiko nuomone, dėl visų tariamai „nacionalinių" ekonomikų naujojo „akytumo" ir dėl jų veikimo erdvės efemeriškumo, neačiuopiamumo ir neteritoriškumo globalinės finansų rinkos „primeta pasauliui savus įstatymus ir priesakus. „Globalizacija" iš esmės yra tik totalitarinis jų logikos išplitimas visose gyvenimo srityse". Valstybės neturi pakankamai išgalių ar laisvės manevruoti, kad galėtų atlaikyti spaudimą, nes „užtenka kelių minučių, kad įmonės ir pačios valstybės žlugtų":

> Globalizacijos kabarete valstybė atlieka striptizą ir pasirodymo pabaigoje paliekama vien tik su pačiais būtiniausiais dalykais – su savomis represinėmis galiomis. Materialinis pagrindas suardytas, suverenitetas ir nepriklausomybė panaikinta, politinė klasė išbraukta – tad nacionalinė valstybė tampa paprasta megakompanijų apsaugos tarnyba... Naujiesiems pasaulio šeimininkams nebėra reikalo tiesiogiai valdyti. Nacionalinės vyriausybės įpareigojamos administruoti reikalus jų naudai[10].

[10] Žr. „Sept pièces du puzzle néolibéral: la quatrième guerre mondiale a commencé". In *Le monde diplomatique*, August 1997, pp. 4–5. Straipsnis parašytas „Sous-Commandant Marcos"; jis atkeliavo iš valstiečių sukilimo rajono Meksikoje, Čiape.

Dėl neriboto ir nesustabdomo laisvosios prekybos taisyklių plitimo ir daugiausia dėl laisvo kapitalo bei finansų judėjimo „ekonomika“ vis labiau išlaisvinama iš politinės kontrolės; ir išties pirminė termino „ekonomika“ prasmė reiškia „nepolitiškumo sritį“. Tikimasi, jog to, kas beliko iš politikos, turi imtis valstybė, tačiau valstybei neleidžiama liesti nieko, kas susiję su ekonominiu gyvenimu: visus tokio pobūdžio veiksmus pasitiks staigus, nirtulingas baudžiamasis pasaulio rinkų atsakas. Valstybės ekonominį bejėgiškumą dabartinės vyriausybinės komandos siaubui galima akivaizdžiai dar kartą pademonstruoti tokiu pavyzdžiu. René Passet pateiktais apskaičiavimais[11], grynai spekuliacinių valiutinių operacijų apimtis siekia 1 300 mlrd. JAV dolerių per dieną – tai penkiasdešimt kartų daugiau nei prekinių mainų apimtis ir beveik lygu 1 500 mlrd. JAV dolerių sumai, t. y. visų „nacionalinių bankų“ visiems rezervams. Passet daro išvadą, jog „jokia valstybė negali ilgiau kaip keletą dienų priešintis spekuliaciniam „rinkų“ spaudimui“.

Vienintelis ekonominis uždavinys, kurio leidžiama imtis valstybei ir tikimasi ją tai darysiant, – užtikrinti „subalansuotą biudžetą“ valdant ir prižiūrint vietinių spaudimą, kad valstybė energingiau kištųsi į verslo rei-

[11] Žr. René Passet. „Ces promesses de technologies de l'immatériel“. In *Le monde diplomatique*, July 1997, p. 26.

kalus ir gintų gyventojus nuo dar blogesnių rinkos anarchijos pasekmių. Jeanas Paulis Fitoussi neseniai nurodė, jog

> Tokios programos, deja, neįmanoma įgyvendinti tol, kol ekonomika vienaip ar kitaip nepašalinama iš politikos lauko. Finansų ministerija iš tikrųjų tebėra būtina blogybė, tačiau idealiu atveju reikėtų atsikratyti ekonomikos reikalų ministerijos (tai yra ekonomikos valdymo). Kitaip tariant, iš vyriausybės turi būti atimta atsakomybė už makroekonominę politiką[12].

Priešingai dažnai kartojamoms nuomonėms (jos dėl to netampa teisingesnės), nėra nei loginio, nei pragmatinio prieštaravimo tarp kapitalo įgyto naujojo eksteritorialumo (visiško finansų srityje, beveik visiško prekybos srityje ir gerokai pasistūmėjusio pramoninės gamybos srityje) ir naujų, silpnų, bejėgiškų suverenių valstybių gausėjimo. Skubėjimas pjaustinėti vis naujus ir vis silpnesnius bei skurdesnius „politiškai nepriklausomus" teritorinius darinius neprieštarauja ekonomikai būdingoms globalizuojančioms tendencijoms; politinė fragmentacija nėra koks „pagalių kišimas į ratus" iškylančiai „pasaulio visuomenei", kurią saisto laisva informacijos apykaita. Priešingai – atrodo, jog visų ekonomikos aspektų „globalizavimas" ir tai, kad iš naujo

[12] Žr. Jean-Paul Fitoussi. „Europe: le commencement d'une aventure". In *Le monde*, 29 August 1997.

pabrėžiamas „teritorinis principas“, yra tarpusavy labai susiję, vienas kitą sąlygojantys ir stiprinantys procesai.

Globalinių finansų, prekybos ir informacijos industrijos judėjimo laisvė ir jų neribojama laisvė siekti savų tikslų priklauso nuo pasaulio scenos politinio fragmentavimosi – jos *morcellement*. Galima sakyti, kad visiems šiose trijose ekonomikos srityse vykstantiems procesams nepaprastai naudingos „silpnos valstybės“ – valstybės, kurios yra *silpnos*, tačiau *tebėra* valstybės. Tarpvalstybinės, viršvietinės institucijos, kurios buvo įkurtos ir kurioms leista veikti pritarus globaliniam kapitalui, sąmoningai ar nesąmoningai sutartinai spaudžia visas savo nares bei nepriklausomas valstybes sistemingai naikinti viską, kas tik galėtų sulaikyti ar sulėtinti laisvą kapitalo judėjimą ir apriboti rinkos laisvę. Išankstinė, nuolankiai išpildoma sąlyga norint gauti pasaulio bankų ir valiutos fondų finansinę paramą – kuo plačiau atverti vartus ir išmesti iš galvos visas mintis apie savarankišką ekonominę politiką. Silpnos valstybės ir yra tai, ko reikia Naujajai pasaulio tvarkai, kuri pernelyg dažnai įtartinai panaši į naują pasaulio *sumaištį*, kad galėtų save palaikyti ir stiprinti. Silpnas kvazivalstybes nesunku priversti vaidinti (naudingą) vietinių policijos nuovadų vaidmenį; jos užtikrina tą truputį tvarkos, kuri reikalinga verslo reikalams tvarkyti, tačiau nebereikia bijoti, kad jos pajėgs kaip nors veiksmingai apriboti globalinių kompanijų laisvę.

Ekonomikos atskyrimas nuo politikos ir tai, kad politika negali reguliuoti ekonomikos ir į ją kištis, atėmė iš politikos veiksmingo veikimo galią – šitai pranašauja daug didesnius pokyčius, ne vien socialinės galios perskirstymą. Clausas Offe nurodo, kad pats politinis veikimas – „sugebėjimas daryti kolektyviai įpareigojančius pasirinkimus ir įgyvendinti pasirinkimą" – tapo problemiškas. „Užuot klausę, ką reikia daryti, galėtume produktyviau panagrinėti, ar besama to kažko, galinčio padaryti, kas reikalinga." Kadangi „sienos tapo pralaidžios" (suprantama, labai selektyviai), tai ir „suverenitetai tapo nominalūs, valdžia – anoniminė, o jos vieta – tuščia". Kol kas mes dar toli nuo galutinio paskirties taško, tačiau procesas, atrodo, nesustabdomas. „Vyraujantį modelį galima apibūdinti kaip „stabdžių atleidimą": dereguliavimas, liberalizavimas, lankstumas, didėjantis takumas, sandorių finansų ir darbo jėgos rinkose lengvinimas, mokesčių naštos mažinimas, etc."[13] Juo nuosekliau šis modelis diegiamas, juo mažiau valdžios lieka rankose tų, kurie jį palaiko; o išgalių sparčiai netenkanti institucija ir nebegali nuo jo atsitraukti, net jei to norėtų ar būtų verčiama tai daryti.

Viena svarbiausių pasekmių, kurią sukelia naujoji globalinė judėjimo laisvė, yra ta, kad darosi vis sunkiau,

[13] Žr. Claus Offe. *Modernity and the State: East, West.* – Cambridge: Polity Press, 1996, pp. vii, ix, 37.

o gal jau apskritai neįmanoma socialines problemas paversti efektyviais kolektyviniais veiksmais.

pasaulinė mobilumo hierarchija

Prisiminkime dar kartą, į ką prieš daugelį metų yra atkreipęs dėmesį savo novatoriškoje studijoje *Biurokratijos fenomenas* Michelis Crozier: visoks valdymas grindžiamas iš esmės ta pačia strategija – valdantiesiems palikti kuo daugiau manevravimo laiko bei laisvės ir sykiu kuo griežčiau riboti valdomųjų sprendimų laisvę.

Šią strategiją kadaise sėkmingai taikė valstybių vyriausybės, tačiau dabar ji jau taikoma pačioms vyriausybėms. Šiuo metu „rinkų" elgesys, pirmiausia pasaulio finansų, yra pagrindinis netikėtumų ir netikrumo šaltinis. Tad nesunku suvokti, jog teritorinių „silpnų valstybių" pakeitimas kokia nors pasauline įstatymus leidžiančia ir teisėtvarką palaikančia valdžia kenktų „pasaulio rinkų" interesams. Taip pat lengva numanyti, jog politinė fragmentacija ir ekonominė globalizacija toli gražu neprieštarauja viena kitai ir nekariauja viena su kita, o yra artimos sąjungininkės ir bičiulės sąmokslininkės.

Integracija ir susiskaidymas, globalizacija ir dalijimasis į teritorijas yra *vienas kitą papildantys procesai*. Tiksliau kalbant, tai dvi vieno proceso pusės. Tas procesas – tai

pasauliniu mastu vykstantis suverenumo, veikimo galios ir laisvės perskirstymas, kurį įžiebė (tik jokiu būdu nenulėmė) esminis greičio technologijos šuolis. Sintezės ir išsisklaidymo, integracijos ir suirimo sutapimas bei susipynimas nėra joks atsitiktinumas, juolab neįmanoma šių procesų apgręžti.

Kaip tik dėl šių iš pirmo žvilgsnio priešingų tendencijų – jas sukėlė naujoji judėjimo laisvė – sutapimo ir susipynimo vadinamieji „globalizuojantys" procesai ataidi įvairiais privilegijų ir netekčių, turto ir skurdo, išgalių ir nepajėgumo, galios ir bejėgystės, laisvės ir suvaržymų perskirstymo pavidalais. Šiandien esame liudininkai pasaulinio masto *persisluoksniavimo proceso*, kuriam vykstant susidaro nauja pasaulinė socialinė kultūrinė hierarchija.

Tariami suverenitetai, teritorijų padalijimai ir tapatumų atskyrimai, kuriuos skatina ir kuriems „privalėjimą" įdaguoja rinkų ir informacijos globalizavimas, nėra lygių partnerių įvairovės atspindys. Tai, kas vieniems yra laisvas pasirinkimas, ant kitų krinta kaip žiauri lemtis. O kadangi tų „kitų" nepaliaujamai daugėja ir jie grimzta į vis gilesnę prošvaisčių neturinčio egzistavimo keliamą nevilтį, galima kalbėti apie *„glokalizaciją"* (vykęs Rolando Robertsono terminas, išreiškiantis nesuardomą „globalizuojančio" ir „lokalizuojančio" spaudimo vienybę, – šis fenomenas kaip tik ir nutylimas

šališkoje globalizacijos sąvokoje). Ją galima apibrėžti kaip kapitalo, finansų ir visų kitų pasirinkimo bei efektyvaus veikimo išteklių kaupimą, o kartu – gal net pirmiausia – ir kaip judėjimo ir veikimo *laisvės kaupimą* (šios dvi laisvės visų praktinių tikslų atžvilgiu tapo sinonimiškos).

Komentuodamas paskutinius Jungtinių Tautų *Ataskaitos apie žmonijos raidą* (*Human Development Report*) paskelbtus duomenis, iš kurių aiškėja, kad bendras 358 „pasaulio milijardierių" turtas prilygsta 2,3 mlrd. vargingiausiųjų (45 procentai pasaulio gyventojų) pajamoms, Victoras Keeganas[14] šiuo metu vykstantį pasaulio išteklių permaišymą pavadino „nauja paplentės plėšikavimo forma". Išties tik 22 procentai viso pasaulio *turto* priklauso vadinamosioms „besivystančioms šalims", kuriose gyvena apie 80 procentų pasaulio gyventojų. Ir tai vis dėlto jokiu būdu nėra dabar vykstančios poliarizacijos riba, kadangi vargingiesiems skiriama pasaulio *visuminių pajamų* dalis yra dar mažesnė: 1991 metais 85 procentai pasaulio gyventojų gavo tik 15 procentų visų pajamų. Tad nekeista, kad visiškai menki 2,3 procento pasaulio turto, tekusio 20 procentų vargingiausių šalių prieš trisdešimt metų, šiuo metu dar sumažėjo iki 1,4 procento.

[14] Žr. Victor Keegan. „Highway robbery by the super-rich". In *The Guardian*, 22 July 1996.

Aiškiai matyti, jog ir pasaulinis komunikacijų tinklas, paskelbtas vartais į naują, iki šiol negirdėtą laisvę ir, svarbiausia, technologiniu neišvengiamos lygybės pagrindu, naudojamas labai selektyviai; tai tiesiog siauras plyšys storoje sienoje, o ne vartai. Tik nedaugelis (ir vis mažiau) gauna leidimus įeiti. „Šiomis dienomis visi kompiuteriai Trečiajam pasauliui daro tik vieną dalyką – vis stropiau rašo šio pasaulio nuosmukio kroniką“, – sako Keeganas. Ir daro išvadą: „Jei (kaip pažymėjo vienas amerikiečių kritikas) 358 įveikę save nuspręstų pasilikti sau tik po kokius 5 mln. JAV dolerių, o likusius išdalintų, tai jie faktiškai padvigubintų metines beveik pusės Žemės gyventojų pajamas. Ir pražystų kuolai“.

Johnas Kavanaghas iš Vašingtono Politinių tyrimų instituto rašo:

> Globalizacija patiems turtingiausiems suteikė daugiau galimybių nepalyginti greičiau kalti pinigus. Tie žmonės pasinaudojo naujausia technologija, kad galėtų nepaprastai greitai aplink žemės rutulį varinėti didžiules pinigų sumas ir dar našiau spekuliuoti.
>
> Nelaimei, technologija nedaro jokio poveikio pasaulio vargingųjų gyvenimui. Faktiškai globalizacija yra paradoksas: mažai grupelei teikdama labai daug, ji atstumia ir marginalizuoja du trečdalius pasaulio gyventojų[15].

[15] Cituota pagal: Graham Balls ir Milly Jenkins. „Too much for them, not enough for us“. In *Independent on Sunday*, 21 July 1996.

Pasak folkloro, būdingo naujajai „apšviestųjų klasių“ kartai, kuri subrendo naujajame, šauniajame, monetaristiniame nomadinio kapitalo pasaulyje, atvėrus šliuzus ir išsprogdinus visas valstybės palaikomas užtvankas, pasaulis taptų visiems laisva vieta. Pasak tokių folklorinių įsitikinimų, laisvė (pirmiausia prekybos ir kapitalo judėjimo) esanti šiltnamis, kuriame turtas auga greičiau nei kada nors anksčiau, o gausėjant turto, daugiau jo teksią visiems.

Pasaulio vargšai – nesvarbu, senieji ar naujieji, gimę vargšais ar padaryti jais kompiuterių – vargiai šiame tautosakiniame pramane atpažintų savo padėtį. Pati *media* yra žinia; ir *media*, per kurią įtvirtinama pasaulinė rinka, ne palengvina, o priešingai – užkerta kelią žadėtajam turto „nutekėjimo“ efektui. Naujieji turtai gimsta, išauga ir suklesti virtualioje tikrovėje, kuri yra kruopščiai atskirta nuo senamadiškų ir neįmantrių vargšų realijų. Turto kūrimas yra pakeliui į galutinį išsilaisvinimą iš amžinų – varžančių ir erzinančių – sąsajų su daiktų gamyba, medžiagų perdirbimu, darbo vietų kūrimu ir žmonių valdymu. Seniesiems turčiams buvo reikalingi vargšai, kad padarytų juos turčiais ir išlaikytų. Ši priklausomybė visais laikais švelnino interesų konfliktą ir skatino stengtis, kad ir menkai, rūpintis vargšais. Naujiesiems turčiams vargšai jau nebereikalingi. Visiškos laisvės palaima pagaliau yra visiškai arti.

Laisvos prekybos pažadų melas gerai paslėptas; ataskaitose, atkeliaujančiose iš tų šalių, kurioms tenka priimti „glokalizaciją“, sunku įžvelgti ryšį tarp „įvietintosios“ daugumos didėjančio skurdo bei nevilties ir naujųjų mobiliosios mažumos laisvių. Priešingai – atrodo, jog šie du reiškiniai priklauso skirtingiems pasauliams ir kiekvienam jų būdingos visiškai kitokios priežastys. Iš ataskaitų niekada nepavyks suvokti, jog greitas praturtėjimas ir greitas nuskurdimas kyla iš tos pačios šaknies; jog vargšų „įvietinimas“ yra teisėta „glokalizacijos“ spaudimų išdava, kaip ir naujosios neribotos laisvės tų, kuriems pasisekė (iš sociologinių holokausto ir kitų genocidų tyrinėjimų niekam niekad nepavyktų suprasti, jog tie dalykai moderniajai visuomenei „savi“ lygiai kaip ir ekonominė, technologinė, mokslinė ar gyvenimo standartų pažanga).

Ryszardas Kapuścińskis, vienas didžiausių šiuolaikinės gyvensenos kronikininkų, neseniai paaiškino, jog šitai nuslepiama trimis tarpusavy susijusiais būdais, kuriuos nuosekliai taiko žiniasklaida, vadovaujanti proginiam karnavališkam publikos domėjimuisi „pasaulio vargingųjų“ padėtimi[16].

Pirma, naujienos apie badą – be abejonės, paskutinė likusi priežastis sutrikdyti kasdienį abejingumą –

[16] Žr. Ryszard Kapuściński. *Lapidarium III.* – Warszawa, 1996.

paprastai pateikiamos pabrėžtinai primenant, kad tie tolimi kraštai, kur „TV ekrane matomi“ žmonės miršta iš bado ar nuo ligų, yra tėvynė ir „Azijos tigrų“, kurie yra puikus pavyzdys, ką galima laimėti su nauja vaizduote ir šauniai tvarkant reikalus. Nieko nereiškia, jog visi tie „tigrai“ sudaro ne daugiau kaip 1 procentą vien tik Azijos gyventojų. Jais norima parodyti tai, ką reikėjo įrodyti – kad tokia apgailėtina alkanųjų ir ištižėlių padėtis yra jų pačių *sui generis* pasirinkimas: esama alternatyvų ir jos ranka pasiekiamos, tačiau jomis nepasinaudojama, nes stokojama darbštumo ar ryžto. Tikroji žinia – vargingieji patys atsako už savo likimą; jie galėjo, kaip kad padarė „tigrai“, rinktis lengvą grobį, kuris neturi nieko bendra su tigrų apetitu.

Antra, naujienos taip surašomos ir pateikiamos, kad skurdo bei nepriteklių problema atrodytų vien bado klausimas. Šita gudrybė padeda vienu šūviu nušauti du zuikius: sumažinamas tikrasis skurdo mastas (800 mln. žmonių nuolat badauja, tačiau apie 4 milijardai – du trečdaliai pasaulio žmonių – gyvena skurde), tad uždavinys būna tik toks: surasti maisto badaujantiems. Tačiau, kaip nurodo Kapuścińskis, toks skurdo problemos pateikimas (pavyzdinis šiuo atžvilgiu yra nesenas *The Economist* numeris, kuriame pasaulio skurdo analizė pavadinta „Kaip pamaitinti pasaulį“) „baisiai sumenkina, o iš esmės paneigia visavertį žmoniškumą tų žmo-

nių, kuriems mes tariamai norime padėti“. Sulyginimas „skurdas = badas“ nuslepia daugybę kitų sudėtingų skurdo aspektų – „siaubingas gyvenimo sąlygas, ligas, neraštingumą, agresyvumą, šeimų irimą, socialinių saitų silpnėjimą, ateities nebuvimą ir neproduktyvumą“, – o šitų bėdų neįmanoma išgydyti baltyminiais sausainiais ir pieno milteliais. Kapuścińskis prisimena stebėjęsis, kad bastydamasis po Afrikos miestelius ir kaimus, sutikdavęs vaikų, „kurie prašydavo manęs ne duonos, vandens, šokolado ar žaislų, o šratinukų, kadangi jie ėjo į mokyklą ir neturėjo kuo rašyti per pamokas“.

Pridurkime, kad žiniasklaidos pateikiamuose baisiuose bado vaizduose rūpestingai išvengiama visų asociacijų su darbo ir darbo vietų sunaikinimu (tai yra su globalinėmis vietinio skurdo priežastimis). Rodomi badaujantys žmonės, tačiau kad ir kaip žiūrovai stebeilytų, jie paveikslėlyje neišvys nė menkiausio įnagio, ariamos žemės lopinėlio ar galvijo, ir niekas negirdi apie tai jokių užuominų. Lyg nebūtų jokio ryšio tarp tuščių rutiniškų įkalbinėjimų „stokis ir padaryk pats“, skirtų vargšams pasaulyje, kuriam jau nebereikia darbo jėgos, aišku, ne tuose kraštuose, kur iš ekrano žiūri badaujantys žmonės, ir padėties tų, kurių užgniaužtas moralinis impulsas prasiveržia karnavališka „labdaros muge“. Turtai yra globalūs, o skurdas – lokalus, bet tarp jų nėra jokio priežastinio ryšio, bent jau spektaklyje apie maitinamuosius ir maitinimą.

Victoras Hugo leido vienam savo herojų Enjolras prieš pat mirtį ant vienos iš daugelio devyniolikto amžiaus barikadų ilgesingai sušukti: „Dvidešimtas amžius bus laimingas“. O atsitiko taip, – aiškina René Passet, – kad „tos pačios dematerializavimo technologijos, kurios palaikė šį pažadą, tuo pat metu jį ir neigė“, ypač „sujungtos su siaubinga politika išlaisvinti planetos mastu kapitalo mainus ir judėjimą“. Technologijos, kurios veiksmingai šalina laiką ir erdvę, neilgai trunka atimti ir nusiaubti erdvę. Jos padeda kapitalą paversti iš tiesų globaliu, o visi tie, kurie negali nei spėti iš paskos, nei pažaboti naujų klajoklinių kapitalo įpročių, tik bejėgiškai stebi, kaip jų pragyvenimas išdyla ir išnyksta, ir suka galvą, iš kur ta pragaištis galėtų sklisti. Globalinės finansinių išteklių kelionės yra, ko gero, tokios pat nematerialios kaip ir tas elektroninis tinklas, kuriuo jie keliauja, tačiau lokaliniai tų kelionių paliekami pėdsakai yra skausmingai apčiuopiami ir realūs: „kokybinis gyventojų mažėjimas“, lokalinių ekonomikų, kadaise pajėgių išlaikyti vietos gyventojus, sužlugdymas, milijonų žmonių, nesugebančių įsitraukti į naująją globalinę ekonomiką, atskirtis.

Trečia, žiniasklaidos rodomų nelaimių reginys taip pat paremia ir stiprina įprastą, kasdienį etinį abejingumą dar kitaip, o ne vien suteikia progų išlieti susikaupusias moralinių jausmų atsargas. Jų ilgalaikio poveikio esmė ta,

kad „išsivysčiusioji pasaulio dalis atsitveria sanitariniu neįsipareigojimo ruožu, išmūrija pasaulinę Berlyno sieną; visa informacija, ateinanti iš „išorės“, – tai karo, žudynių, narkotikų, plėšimų, užkrečiamų ligų, pabėgėlių ir bado vaizdai, kitaip tariant, kažko mums grėsmingo vaizdai“. Tik retai (ir tai prislopintu balsu), be jokių sąsajų su pilietinių karų ir žudynių vaizdais, mums pranešama apie tam tikslui panaudojamus mirtinus ginklus. Dar rečiau, jei kada apskritai, mums primenama tai, apie ką mes žinome, bet linkę būti negirdėję: visus tuos ginklus, kuriais toli esančios kitų gimtinės paverčiamos žudynių laukais, tiekė mūsų ginklų gamyklos, rūpestingai saugančios savo užsakymų portfelius ir besididžiuojančios našumu bei pasauliniu konkurencingumu – gyvybiniu mūsų puoselėjamos gerovės krauju. Sintetinis *iš savęs kylančio* žiaurumo – „pavojingų gatvių“, „apeitinų rajonų“, gausių gaujų krašto – vaizdinys nusėda visuomenės sąmonėje kaip išpūstas svetimo, nežmoniško, anapus etikos ir išganymo esančio pasaulio vaizdas. Pastangos išgelbėti šį pasaulį nuo blogiausių jo paties žiaurumo pasekmių gali duoti tik laikinų rezultatų ir galų gale būna pasmerktos žlugti; visos sutraukytos gyvenimo gijos lengvai gali būti susuktos į dar daugiau kilpų.

„Toli esančių vietinių“ siejimas su žudynėmis, epidemijomis bei plėšimais vaidina dar vieną svarbų vaidmenį.

Regėdamas šių dalykų baisingumą, gali tik dėkoti Dievui už tai, kad sukūrė juos tokius, kokie ir yra, – *toli esančius* vietinius, ir melsti, kad jie tokie ir išliktų.

Alkanųjų troškimą eiti ten, kur yra maisto perteklius, visiškai galėtume laikyti natūraliu dalyku racionalioms būtybėms; sąžinė turėtų sakyti, jog teisinga ir moralu leisti jiems elgtis pagal tokius norus. Kaip tik dėl nepaneigiamo racionalumo ir etinio teisumo sąmoningas pasaulis ir jaučiasi toks pasimetęs galimos nuskurdusiųjų ir išbadėjusiųjų masinės migracijos akivaizdoje; juk taip sunku be jokio kaltės jausmo atimti iš nuskurdusių ir išbadėjusių jų teisę traukti ten, kur yra maisto perteklius; iš esmės neįmanoma pateikti jokių įtikinamų racionalių argumentų, įrodančių, kad jų migracija jiems patiems būtų neracionalus sprendimas. Iššūkis išties baisus: būtina paneigti kitų tą pačią judėjimo laisvės teisę, kuri garbinama kaip didžiausias globalizuojamo pasaulio laimėjimas ir jo vis didėjančios gerovės pagrindas...

Tad nežmoniškumo, viešpataujančio būsimų migrantų šalyse, vaizdai labai praverčia. Jie sustiprina ryžtą, neturintį nei racionalių, nei etinių argumentų atramos. Jie padeda vietinius išlaikyti vietose, o globaliesiems leidžia ramia sąžine atsiduoti kelionėms.

IV. turistai ir bastūnai

Šiomis dienomis visi mes judame.

Didžiuma mūsų keičia vietas – kraustosi į kitus namus ar keliauja svetur iš vietos į vietą. Kai kam keliaujant nereikia judėti: galima šuoliuoti, dumti ar skrieti Tinklu, kompiuterio ekrane gaudant ir siejant pranešimus iš priešingų planetos kampelių. Dauguma iš mūsų judame net tada, kai fiziškai esame vienoje vietoje. Kada įprastai prilimpame prie savo kėdžių ir perjunginėjame kabelinės ar palydovinės TV kanalus, šuoliuojame per užsienio erdves greičiau už viršgarsinius lėktuvus ar kosmines raketas, tik niekur neužtrunkame tiek, kad pasijustume esą ne vien lankytojai, o *chez soi*.

Mūsų gyvenamame pasaulyje nuotolis nebeatrodo daug reiškiąs. Kartais gali pamanyti, jog jis egzistuoja tik tam, kad būtų panaikintas; lyg erdvė būtų nuolat akinusi jos nepaisyti, ją neigti ir atmesti. Erdvė liovėsi būti kliūtis – jai įveikti reikia tik sekundės dalies.

Jau nebėra nei „natūralių sienų", nei aiškių užimtinų vietų. Kad ir kur atsidurtume, niekaip neatsikratysime minties, jog galime būti ir kitur, tad vis mažiau priežasčių kur nors užtrukti (todėl dažnai jaučiame

primygtinį poreikį surasti – susikurti – tokią priežastį). Pascalio sąmojingas posakis pasirodė esąs pasitvirtinusi pranašystė: mes išties gyvename keistame apskritime, kurio centras – visur, o pakraštys – niekur (kas žino, gal yra kaip tik atvirkščiai?).

Tad bent jau dvasiškai mes visi esame keliautojai. Arba, kaip pažymi Michaelas Benediktas, „visais lygiais imama abejoti geografinės vietos reikšmingumu. Mes tampame klajokliais, kurie nuolat palaiko ryšį"[1]. Tačiau mes judame ir kita, esmingesne prasme, ir nesvarbu, ar mes pasirenkame kelius, ar šokinėjame per kanalus, nesvarbu, patinka ar nepatinka mums šitai daryti.

„Ramybės būsenos", nejudrumo idėja turi prasmę tik pasaulyje, kuris yra nejudrus ar gali toks atrodyti; tik vietovėje, kur masyvios sienos, sutvarkyti keliai ir rodyklės pakankamai tvirtos, kad turėtų laiko surūdyti. Neįmanoma „stovėti" judančiuose smėlynuose. Neįmanoma ir stovėti šiame vėlyvosios modernybės ar postmoderniajame mūsų pasaulyje, kuriame visi atskaitos taškai išdėlioti ant ratų ir turi erzinantį įprotį dingti iš akių, nespėjus jų siūlomas instrukcijas iki galo perskaityti, apgalvoti ir vykdyti. Katalikiškajame Liuveno universitete dirbantis profesorius Ricardo Petrella neseniai šitai puikiai apibendrino: „Globalizacija stumia ekono-

[1] Michael Benedikt. „On cyberspace and virtual reality". In *Man and Information Technology.* – Stockholm: IVA, 1995, p. 42.

mikas gaminti tai, kas efemeriška, laku (masiškai ir visuotinai trumpindama produktų ir paslaugų gyvavimo trukmę) ir trapu (laikinos, lanksčios ir ne visos dienos darbo vietos)"[2].

Prekės, paslaugos ir ženklai, kad prasiskintų kelią per tamsų, pakriką, „nereguliuojamą" pasaulinės konkurencijos tankumyną ir sukeltų publikos susidomėjimą, turi sužadinti troškimą, o tam jie turi sugundyti būsimus vartotojus ir nuvilioti juos nuo konkurentų. Vos tik pavyksta tai padaryti, šios gėrybės turi kuo greičiau užleisti vietą kitiems trokštamiems dalykams, kad tik nesiliautų visuotinis pelno, vis didesnio pelno vaikymasis (perkrikštytas „ekonomikos augimu"). Šių dienų pramonė vis labiau įkinkoma gaminti atrakcijas ir pagundas. Jau pačiai atrakcijų esmei būdinga tai, kad jos traukia ir vilioja tik tol, kol jos moja iš tokio tolio, kurį vadiname ateitimi, o gundymas negali ilgai pergyventi sugundytojo pasidavimo – kaip kad geismas nepergyvena savo patenkinimo.

Šis vis naujų troškimų, o ne jų tenkinimo vaikymasis neturi aiškios pabaigos. Tačiau pačiai „ribos" sąvokai būtini laiko/erdvės matmenys. Kai „iš troškimo atimamas laukimas", tada iš laukimo atimamas troškimas. Kai visus vėlavimus iš esmės galima suploti į

[2] Ricardo Petrella. „Une machine infernale". In *Le monde diplomatique*, June 1997, p. 17.

mirksnį, kai begalybė laikinių įvykių gali tilpti į žmogaus gyvenimą, o visi nuotoliai, atrodo, yra sutraukti į buvimą kartu taip, kad joks erdvinis mastas iš esmės nėra pernelyg didelis naujų pajautų tyrinėtojui, – kokia įmanoma prasmė dar gali glūdėti „ribos" idėjoje? O be prasmės, be reikšmingos prasmės nėra priemonių sustabdyti magišką vilionės ir troškimo ratą. Didžiulės pasekmės užgriūva visus: ir esančius viršūnėje, ir apačioje. Šitai įtikinamai išreiškė Jeremy Seabrookas:

> Skurdo neįmanoma „išgydyti", nes jis nėra kapitalizmo ligos simptomas. Visiškai atvirkščiai: skurdas liudija puikią kapitalizmo sveikatą, jo skubinimąsi dar labiau kaupti ir stengtis... Net pasaulio turtingiausieji pirmiausia skundžiasi, kad jiems nuolat kai ko tenka atsisakyti... Net privilegijuočiausieji verčiami nepaliaujamai slopinti savyje poreikį įsigyti...[3]

būti vartotoju vartotojų visuomenėje

Mūsų visuomenė yra vartotojų visuomenė.

Kai kalbame apie vartotojų visuomenę, turime omeny šiek tiek daugiau negu banalų teiginį, jog visi tos visuomenės nariai vartoja; visi žmonės ir apskritai visos

[3] Jeremy Seabrook. *The Race for Riches: The Human Cost of Wealth.* – Basingstoke: Marshall Pickering, 1988, pp. 15, 19.

gyvos būtybės „vartojo“ nuo neatmenamų laikų. Mes turime galvoje, jog mūsų visuomenė yra „vartotojų visuomenė“ ta esmine prasme, kokia mūsų pirmtakų modernioji visuomenė pamatų klojimo, industrinėje stadijoje buvo „gamintojų visuomenė“. Tas senasis moderniosios visuomenės tipas sutelkė savo narius pirmiausia kaip gamintojus ir karius; pareiga atlikti šiuos du vaidmenis nulėmė būdą, kuriuo ta visuomenė formavo savo narius bei „normą“, kurią ji laikė iškėlusi prieš jų akis ir į kurią skatino stebeilytis. Norma, kurią visuomenė rodė savo nariams, buvo sugebėjimas ir noras tuos vaidmenis vaidinti. Tačiau dabartiniu vėlyvosios modernybės (Giddensas), antrosios modernybės (Beckas), viršmodernybės (Balandier) ar postmodernybės tarpsniu moderniajai visuomenei jau mažai reikalingas masinis industrinis darbas bei šauktinių kariuomenės; vietoj to jai reikia telkti savo narius kaip vartotojus. Būdą, kuriuo šių dienų visuomenė formuoja savo narius, pirmiausia nulemia pareiga atlikti vartotojo vaidmenį. Norma, kurią mūsų visuomenė iškelia savo nariams, yra sugebėjimas ir noras atlikti tą vaidmenį.

Suprantama, gyvenimas mūsų visuomenėje ir gyvenimas mūsų pirmtakų visuomenėje nėra tokie jau skirtingi dalykai, kad reikėtų visiškai pakeisti vaidmenis. Nei praeitoje, nei šioje stadijoje modernioji visuomenė negali negaminti vartojimui skirtų daiktų – savaime

aišku, jog abiejų visuomenių nariai vartoja. Dvi modernybės stadijos skiriasi „tik" akcentais ir prioritetais, tačiau pasikeitę akcentai nulėmė didžiulius skirtumus iš esmės visose visuomenės, kultūros ir individualaus gyvenimo plotmėse.

Tie skirtumai tokie gelminiai ir įvairūs, kad visiškai pagrįstai galime kalbėti apie mūsų visuomenę kaip apie kito tipo – vartotojų visuomenę. Šios visuomenės vartotojas yra visiškai kita būtybė nei iki šiol buvusių visuomenių vartotojai. Mūsų protėviai filosofai, poetai ir moralistai pamokslautojai svarstė klausimą, ar dirbame tam, kad gyventume, ar gyvename tam, kad dirbtume, o šiuo metu dažniausiai svarstoma dilema – ar būtina vartoti tam, kad gyventum, ar gyvename tam, kad galėtume vartoti. Kitaip tariant, ar mes dar sugebame ir jaučiame poreikį skirti gyvenimą ir vartojimą.

Idealiu atveju visi įgyti įpročiai turi užgulti naujojo vartotojo pečius taip, kaip kad etikos įkvėptos profesinio pašaukimo ir gobšumo aistros, pasak Maxo Weberio pakartotų Richardo Baxterio žodžių, turėjo priglusti prie protestantų šventojo pečių: „kaip lengvas apsiaustas, kurį galima bet kada nusimesti"[4]. Ir išties įpročių nuolatos, kasdien, pirmai progai pasitaikius atsikrato-

[4] Max Weber. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. Talcott Parsons. – London: George Allen & Unwin, 1976, p. 181 (Max Weber. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, vertė Zenonas Norkus. – Vilnius: Pradai/ALK, 1997, p. 163).

ma, neleidžiama jiems sukietėti ir virsti geležiniais narvo strypais (išskyrus vieną metaįprotį – „įprotį keisti įpročius“). Idealiu atveju vartotojas į nieką neturi tvirtai įsikibti; niekas neturi priversti mūsų įsipareigoti iki mirtis mus išskirs; jokie poreikiai nelaikytini visiškai patenkintais, jokie troškimai – galutiniais. Prie visų ištikimybės priesakų ir įsipareigojimų turi būti priduriama išlyga „iki atskiro pranešimo“. Tik nepastovumas, vidinis visų pasižadėjimų laikinumas yra išties svarbus; jis reiškia daugiau nei pats įsipareigojimas, kuriam neleidžiama trukti ilgiau, negu reikia geidžiamam objektui suvartoti (ar išblėsta objekto geidimas).

Visoks vartojimas trunka tam tikrą laiką – šitai yra vartotojų visuomenės bėda ir didžiausias plataus vartojimo prekių pardavėjų rūpestis. Esama natūralaus rezonanso tarp įspūdingo „dabar“ greičio, kurį įsuko laiką sutraukianti technologija, ir logikos, būdingos į vartotoją nukreiptai ekonomikai. Kiek ji veikia, vartotojas turi būti patenkintas *akimirksniu*. Ir dvejopa prasme. Suprantama, suvartojamos prekės turi patenkinti iškart, be jokių įgyjamų įgūdžių bei ilgo pasiruošimo; tačiau pasitenkinimas irgi turi baigtis „tučtuojau“, kitaip tariant, sulig suvartojimu. Ir tas laikas turi būti kuo trumpesnis.

Šią laiko trukmę geriausiai galima mažinti neleidžiant vartotojams domėtis jokiu objektu ar jo trokšti ilgesnį laiką, kitaip tariant, kai vartotojai nekantrūs,

ūmūs, aikštingi ir, svarbiausia, lengvai susižavi ir lygiai taip pat lengvai nustoja domėtis. Vartotojų visuomenės kultūrai labiausiai ir rūpi ne apmokyti, o priversti užmiršti. Išties, kai laukimas atimamas iš troškimo, o troškimas – iš laukimo, vartotojų vartojamoji galia gali toli peržengti visas ribas, kurias nustato prigimtiniai ar įgyti poreikiai; savo ruožtu tampa nebereikalingas geidžiamų objektų fizinis tvarumas. Tradicinis poreikių ir jų tenkinimo santykis apverčiamas: patenkinimo pažadas ir viltis būna ankstesni už poreikį, kurį žadama patenkinti, ir jie visada bus stipresni ir labiau kerintys nei išlikę poreikiai.

Iš tikrųjų pažadas būna tuo patrauklesnis, kuo neįprastesnis būna poreikis; maloniau yra išgyventi tokias patirtis, kokių net neįsivaizdavai esant; o geras vartotojas yra malonumus mėgstantis avantiūristas. Gerą vartotoją kankina ne noras patenkinti poreikius, o dar niekad nepatirti ar neįtarti troškimai, kurie ir daro pažadą tokį viliojantį.

Vartotojų visuomenės išnešiotą ir subrandintą vartotojo tipą skvarbiausiai aprašė Johnas Carrollas, pasitelkęs kandžią ir kartu pranašišką Nietzsche's „paskutinio žmogaus" karikatūrą (žr. pasirodysiančią Carrollo knygą *Ego ir siela: prasmės ieškanti moderniųjų Vakarų sociologija*):

> Šios visuomenės etosas skelbia: jei blogai jautiesi – valgyk!.. Vartojimo refleksas yra melancholiškas: liga verčia

jaustis tuščiam, abejingam, lėkštam, o norisi prisipildyti šiltų, skoningų, gyvybingų dalykų. Be abejo, tai nebūtinai maistas, juk ne jis „The Beatles" padarė „iš vidaus laimingus". Rijimas yra išganymo būdas: vartok ir gerai jauskis!..

Lygiai taip pat nenustygstama vietoje, maniakiškai trokštama nuolatinių permainų, judėjimo, įvairovės: tupėti – vadinasi, mirti... Tad vartotojiškumas yra socialinis depresijos psichopatologijos analogas. Šios patologijos būdingi simptomai yra išsekimas ir nemiga.

Vartotojų visuomenėje vartotojams judėti – vytis, ieškoti, nerasti ar, tiksliau, „kol kas" nerasti – nėra liga, tai yra palaimos viltis, gal net pati palaima. Jų viltingoje kelionėje atvykimas yra prakeikimas. (Maurice'as Blanchot teigė, jog atsakymas – klausimo nelaimė; mes galėtume pasakyti, jog patenkinimas – troškimo nelaimė.) Vartojimo žaidimo esmė yra ne tiek didelis noras įsigyti ir turėti, ne materialaus, apčiuopiamo turto kaupimas, kiek naujų neregėtų pojūčių keliamas jaudulys. Vartotojai pirmiausia ir kaupia *pojūčius*, o *daiktų* kolekcionavimas jiems jau yra šalutinis ir antrinis dalykas.

Markas C. Tayloras ir Esa Saarinenas trumpai šitai nusako taip: „Geismas negeidžia būti patenkintas. Priešingai, geismas geidžia geismo"[5]. Bent jau idealaus vartotojo geismas. Baisiausias siaubas idealiam vartotojui

[5] Mark C. Taylor and Esa Saarinen. *Imagologies: Media Philosophy.* – London: Routledge, n.d., Telerotics 11.

turėtų būti perspektyva, jog geismas išblėsta ir išsisklaido, o akiratyje nebelieka nieko, kas jį prikeltų, ir pasauly – nieko geistina. Šitai, suprantama, būtų didžiausias košmaras ir prekiaujantiems vartojimo reikmenimis.

Norint padidinti gebėjimą vartoti, negalima leisti vartotojams nė akimirką pailsėti. Jie neturi sudėti bluosto, visad turi būti budrūs, nuolatos vis iš naujo gundomi, kitaip tariant, jų būsena turi būti nesilpnėjantis jaudulys ir sykiu nuolatinis įtarumas bei nepasitenkinimas. Įvairūs jaukai, kurie patraukia dėmesį, turi stiprinti įtarumą ir sykiu žadėti ištraukti iš nepasitenkinimo būsenos: „Manai, esi visa tai matęs? Nieko dar nematei!“

Dažnai sakoma, neva vartojimo rinka sugundo vartotojus. Tačiau norint tai padaryti, reikia, kad būtų tokių vartotojų, kurie *norėtų* būti sugundyti (lygiai kaip gamyklos šeimininkas, kuris, kad galėtų valdyti savo darbininkus, turi turėti disciplinuotą ir įsakymus vykdančią komandą). Kaip reikiant sustyguotoje vartotojų visuomenėje vartotojai aktyviai stengiasi būti sugundyti. Jų seneliai, gamintojai, gyveno nuo vieno konvejerio juostos apsisukimo iki kito. O jie patys dėl permainos gyvena jau nuo vienos vilionės iki kitos, nuo pagundos iki pagundos, apuostę vieną gardėsį, metasi prie kito – o ta kita vilionė, pagunda, kitas gar-

dėsis ar jaukas turi būti naujas, kitoks, labiau traukiantis dėmesį nei ankstesnis.

Apsiplunksnavusiems, subrendusiems vartotojams šitaip elgtis – būtinybė, tačiau ši „būtinybė", ši vidujinė paskata, negalėjimas gyventi kitaip jiems patiems apgaulingai rodosi kaip laisvos valios raiška. Rinka jau kadaise pasirinko juos kaip vartotojus ir taip atėmė jų laisvę nekreipti dėmesio į jos meilikavimus; tačiau po kiekvieno sėkmingo apsilankymo kokioje prekyvietėje vartotojai visiškai pagrįstai gali jaustis, jog tai jie – gal net tiktai jie – čia viskam vadovauja. Jie yra vertintojai, kritikai ir pasirinkėjai. Pagaliau juk jie gali atmesti bet kokį pasirinkimą iš tos masinančios begalinės įvairovės. Išskyrus vieną išimtį: negali atmesti pasirinkimo rinktis, tačiau šis pasirinkimas neatrodo esąs pasirinkimas.

Vartotojai, nuolat trokštantys naujų apžavų ir greitai pradedantys bodėtis jau patirtais, ir pasaulis, kuris visais – ekonominiu, politiniu ir asmeniniu – žmonių gyvenimo aspektais pasikeitė pagal vartotojiškos rinkos modelio primestus principus ir, kaip ir rinka, pasirengęs vis greičiau keisti savo apžavus, – kaip tik jie skatina iš individualių pasaulio žemėlapių ir gyvenimo maršrutų nušluoti visus įtvirtintus kelrodžius: tiek plieninius, betoninius, tiek ir valdžios pastatytus. Viltingai keliauti vartotojui išties yra daug maloniau, negu atvykti. Atvykimas dvelkia suplėkusiu kelio galo tvaiku,

aitriu monotonijos ir sąstingio prieskoniu, kuris apkartintų viską, kuo vartotojas – idealus vartotojas – gyvena, dėl ko gyvena ir ką laiko gyvenimo prasme. Norėdami mėgautis tuo geriausiu, ką šis pasaulis turi pasiūlyti, jūs galite daryti viską, išskyrus vieną dalyką: jūs negalite kaip Goethe's Faustas pareikšti: „Sustok, akimirka žavinga!"

Vartotojas yra be perstojo judantis žmogus, ir jam lemta būti tokiam.

judame pasidaliję

Vienas dalykas, kurio net labiausiai užsigrūdinę, įžvalgiausi pasirinkimo meno meistrai nesirenka ir negali rinktis, yra gimtoji visuomenė, tad mes visi keliaujame, nesvarbu, patinka tai mums ar ne. Šiaip ar taip, mūsų niekas neklausė, ką mes jaučiame.

Be jokių jūrlapių esame įmesti į beribius jūros vandenis, visi plūdurai nugrimzdę ir vos matyti – turime tik dvi galimybes: galime džiūgauti, kad atsivėrė kvapą gniaužiančios naujų atradimų perspektyvos, arba galime drebėti iš siaubo, kad nuskęsime. Vienas visai nerealus pasirinkimas būtų pretenduoti į prieglobstį saugiame uoste; galime lažintis, jog tai, kas šiandien atrodo kaip ramus užutėkis, netrukus bus sumoderninta, ir tylius katerių angarus pakeis teminis parkas, pa-

silinksminimų promenada ar pilnutėlė žmonių prieplauka. Kadangi trečios galimybės nėra, tad kuri iš kitų dviejų galimybių bus pasirinkta ar taps jūreivio lemtimi, labai priklauso nuo laivo kokybės ir jūreivių navigacinių įgūdžių. Juo tvirtesnis laivas, juo mažiau priežasčių baimintis potvynių bei atoslūgių ir štormų. Tačiau ne visi laivai tinka plaukioti jūromis. Tad kuo toliau galima laisvai plaukioti, tuo labiau jūreivių likimai išsiskiria, o bedugnė tarp polių vis didėja. Kas gerai įrengtai jachtai yra malonus nuotykis, sutriušusiai valčiai gali tapti pavojingais spąstais. Galiausiai skirtumas tarp jų yra gyvenimo ir mirties klausimas.

Kiekvienam gali būti *primestas* vartotojo režimas; kiekvienas gali *norėti* būti vartotojas ir atsiduoti tokios gyvensenos teikiamoms galimybėms. Tačiau ne kiekvienas *gali* būti vartotojas. Neužtenka vien geisti; norint, kad geismas išties būtų geidžiamas ir gauti iš geidimo malonumą, reikia turėti pagrįstą viltį priartėti prie geidžiamo objekto. Ši viltis, kurią kai kurie pagrįstai puoselėja, daugeliui kitų yra bergždžia. Visi esame pasmerkti gyventi tarp pasirinkimų, tačiau ne visi turime išteklių, kad būtume tie, kurie renkasi.

Kaip ir visos kitos žinomos visuomenės, postmodernioji, vartotojų visuomenė yra susisluoksniavusi. Tačiau vieną visuomenės tipą nuo kito įmanoma atskirti iš dimensijų, pagal kurias visuomenė išsluoksniuoja

savo narius. Vartotojų visuomenėje žmonės skirstomi į esančius „aukščiau“ ir „žemiau“ pagal jų *mobilumo lygį* – pagal jų laisvę rinktis, kur būti.

Vienas „aukštesniųjų“ ir „žemesniųjų“ skirtumų tas, kad tik pirmieji gali pralenkti antruosius, bet ne atvirkščiai. Šiuolaikiniai miestai yra „apartheid à rebours“ vietos: vieni gali sau leisti palikti tuos apskretusius, varganus rajonus, kuriuose pasilieka negalintys pajudėti. Šitaip jau įvyko Vašingtone, o Čikagoje, Klivlende ir Baltimorėje šis procesas artėja prie pabaigos. Vašingtono gyvenamojo ploto rinkai nebūdinga jokia diskriminacija. Vis dėlto 16-ąja gatve vakaruose ir Potomako upe šiaurės vakaruose driekiasi nematoma siena; likę už tos sienos turi užtektinai proto jos neperžengti. Didžiuma paauglių, pasilikusių už nematomos, tačiau pernelyg apčiuopiamos sienos, niekada nėra regėję Vašingtono miesto centro su visa jo prabanga, pretenzinga elegancija ir rafinuotais malonumais. Jų gyvenime miesto centras neegzistuoja. Per sieną nesikalbama. Gyvenimo patirtys tokios skirtingos, jog neaišku, apie ką galėtų tų miesto dalių gyventojai kalbėtis, jei susitiktų paplepėti. Pasak Ludwigo Wittgensteino: „Jei liūtai mokėtų kalbėti, mes jų nesuprastume“.

Kitas skirtumas toks. „Aukštesnieji“ yra patenkinti, kad keliauja gyvenimu kaip tik širdis užsigeidžia, kad ieško ir renkasi savo kelionių tikslus pagal jų siūlomus

malonumus. „Žemesnieji" kartkartėmis išsviedžiami iš vietų, kuriose jie norėtų pasilikti. (1975 metais buvo 2 mln. priverstinių emigrantų – pabėgėlių, kuriuos globojo JT įkurtas Vyriausiasis komisariatas pabėgėlių reikalams. 1995 metais jų buvo jau 27 milijonai.) Jei žmonės patys neišsikrausto, tai dažnai žemė tiesiog patraukiama jiems iš po kojų, tad vis tiek jaučiasi lyg judėtų. Jei jie išeina į kelią, tai kelionės tikslą dažniausiai parenka kas nors kitas; kelionė retai būna maloni, o ir iškeliaujama ne jos malonumą pasirinkus. Tie žmonės gali gyventi ir labai atšiaurioje vietovėje, kurią su dideliu malonumu apleistų, tačiau neturi kur eiti, nes niekur nebus svetingai sutinkami ir niekur jiems nebus leista statytis palapinę.

Pamažu visame pasaulyje naikinamos įvažiavimo vizos. Tačiau neatsisakoma pasų kontrolės. Jos vis dar reikia, gal net labiau nei kada nors anksčiau, kad padėtų sutvarkyti dėl vizų panaikinimo galinčią kilti sumaištį: atskirti vienus, kurių patogumui bei keliavimo lengvumui vizos ir buvo panaikintos, nuo kitų, turinčių likti vietoje – ne apie juos pirmiausia galvota lengvinant keliavimą. Šiandien aiškėja, jog įvažiavimo vizų naikinimas, derinamas su imigracinės kontrolės stiprinimu, turi gilią simbolinę reikšmę. Šį derinį galima laikyti naujo besiformuojančio susisluoksniavimo metafora. Ji atskleidžia tiesą, jog šiuo metu galimybė keliauti po

pasaulį tapo svarbiausiu iš veiksnių, lemiančių susisluoksniavimą. Ji taip pat atskleidžia visų privilegijų ir netekčių, kad ir kokios lokalinės jos būtų, globalinę plotmę. Kai kurie iš mūsų mėgaujasi nauja laisve judėti *sans papiers*. Kitiems dėl tos pačios priežasties neleidžiama likti vietoje.

Šiuo metu visi žmonės gali būti klajūnai, faktiškai ar nujausdami, tačiau tarp to, kas patiriama atitinkamai atsidūrus laisvės skalės viršuje ir apačioje, egzistuoja sunkiai įveikiama bedugnė. Madingas terminas „klajokliai“, be atrankos taikomas visiems, gyvenantiems postmodernioje epochoje, labai klaidina, kadangi nutyli esminius dviejų patyrimo tipų skirtumus ir visokį jų panašumą paverčia formaliu bei paviršutinišku.

Iš tikrųjų pasauliai, nusėdę ant tų dviejų polių, reiškiančių besikuriančios judėjimo hierarchijos viršūnę ir apačią, ryškiai skiriasi; jie vis labiau netenka ir tarpusavio ryšių. Pirmajame pasaulyje, globalių mobilųjų pasaulyje, erdvė nebėra suvaržymas ir ją lengva skersai išilgai raižyti tiek „realiai“, tiek ir „virtualiai“. Antrajame pasaulyje, „įvietintųjų“, kurie neturi galimybės judėti, o turi nuolankiai pakelti visus jų gyvenamą vietovę galinčius ištikti pokyčius, realioji erdvė sparčiai užsidarinėja. Tai yra tokio pobūdžio suvaržymas, kuris išgyvenamas dar skausmingiau regint, kaip žiniasklaida demonstruoja erdvės užkariavimą ir *„virtualią*

galimybę“ įveikti atstumus, kol kas neįveikiamus nevirtualioje tikrovėje.

Erdvės susitraukimas naikina laiko tėkmę. Pirmojo pasaulio gyventojai gyvena amžinoje dabartyje, jų gyvenimas – virtinė epizodų, higieniškai atskirtų ir nuo jų praeities, ir nuo ateities. Šie žmonės visą laiką užsiėmę ir jiems nuolat „trūksta laiko“, nes joks laiko momentas nėra tįsus – patiriamas toks pat pojūtis kaip ir laikui „liejantis per kraštus“. Antrajame pasaulyje įkalintus žmones spaudžia gausaus, nereikalingo ir nenaudingo laiko, kurio jie neturi kuo užpildyti, našta. Jų laike „niekad nieko nevyksta“. Jie „nevaldo“ laiko, bet ir patys nėra laiko valdomi, kaip kad jų nuo skambučio iki skambučio gyvenę protėviai buvo pavaldūs beveidžiam gamyklų laiko ritmui. Jie gali tik užmušinėti laiką, ir patys yra lėtai jo žudomi.

Pirmojo pasaulio gyventojai gyvena *laike;* erdvė jiems nieko nebereiškia, kadangi visi nuotoliai įveikiami akimirksniu. Kaip tik šį patyrimą Jeanas Baudrillard'as įdėjo į savo „hipertikrovės“ vaizdinį. Joje tai, kas virtualu, jau nebeatskiriama nuo to, kas realu, nes ir viena, ir kita tokiu pat mastu turi arba neturi to „objektyvumo“, „išoriškumo“ ir „baudžiamosios galios“, kuriuos Emile'is Durkheimas vardijo kaip kiekvienos tikrovės požymius. Antrojo pasaulio gyventojai, priešingai, gyvena sunkioje, stangrioje, šlykščioje *erdvėje*, kuri

apriboja laiką ir neleidžia gyventojams jo valdyti. Gyventojų laikas yra tuščias, jų laike „niekas niekada nevyksta“. Tik virtualus, TV laikas turi struktūrą, „tvarkaraštį“ – visas kitas laikas monotoniškai ištiksi lauk; jis ateina ir išeina nieko nereikalaudamas ir nepalikdamas jokių pėdsakų. Jo nuosėdos iškrinta staiga, neskelbtos ir nekviestos. Nematerialus, lengvasvoris, efemeriškas, neturintis, kas pripildytų jį prasmės ir šitaip suteiktų jam svorio, laikas neturi ir jokios galios veikti tą pernelyg realią erdvę, kurioje uždaryti antrojo pasaulio gyventojai.

Pirmojo – vis kosmopolitiškesnio, eksteritorinio, globalinių verslininkų, globalinės kultūros vadybininkų ir globalinių mokslininkų – pasaulio gyventojams valstybių sienos sulygintos su žeme, kaip kad jų nėra pasaulinėms prekėms, kapitalui ir finansams. Antrojo pasaulio gyventojams auga vis aukštesnės imigracinės kontrolės, apsigyvenimo įstatymų, „švarių gatvių“ ir „nulinės tolerancijos“ politikos renčiamos sienos; gilėja grioviai, skiriantys juos nuo trokštamų vietų ir išsvajojoto išganymo, o visi tiltai, ant kurių tik pastatoma koja, pasirodo esą pakeliamieji. Pirmieji keliauja kai tik užsimano, kelionė jiems teikia daug džiaugsmo (ypač kai keliaujama pirma klase ar asmeniniu lėktuvu), jie įkalbinėjami ar papirkinėjami keliauti, o keliaujančius juos sutinka šypsenomis ir išskėstomis rankomis. Ant-

rieji keliauja slapta, dažnai nelegaliai, kartais už prikimštas dvokiančio, netinkamo jūromis plaukioti laivo ketvirtos klasės patalpas mokėdami daugiau, negu kiti moka už verslo klasės auksuotas liukso kajutes. Jiems atvykus, į juos žvelgiama su pasidygėjimu, o nusisukus sėkmei, jie areštuojami ir nedelsiant deportuojami.

keliaujame per pasaulį ir pasaulis keliauja pro šalį

Kultūrinės/psichologinės poliarizacijos sukeliamos pasekmės yra didžiulės.

Larry Elliottas laikraščio *The Guardian* 1997 metų lapkričio 10 dienos numeryje cituoja Diane Coyle, *Besvorio pasaulio* (*The Weightless World*) autorę, kuri plačiai kalba apie malonumus, kuriuos jai asmeniškai siūlo naujas, puikus, elektroninis, kompiuterizuotas, lankstus, didelių greičių ir nepaprastai judrus pasaulis: „Tokiems kaip aš, puikaus išsimokslinimo ir gerai uždirbantiems ekonomistams bei žurnalistams, turintiems verslininko gyslelę, naujasis Jungtinės Karalystės darbo jėgos rinkos lankstumas suteikė nuostabių galimybių". Tačiau po kelių pastraipų pati autorė sutinka, jog vis didėjantis lankstumas leidžia darbdaviams vis labiau išnaudoti „žmones, neturinčius deramos kvalifikacijos, pakankamų šeimyninių išteklių ar santaupų..." Coyle svarsto,

jog neseniai Lesterio Thurow ir Roberto Reicho išsakyto įspėjimo dėl JAV gilėsiančios socialinės bedugnės tarp „turtingo, užsidariusio saugomose teritorijose elito“ ir „darbo neturinčios nuskurdintos daugumos“ gal neturėtų lengvai praleisti pro ausis visi tie, kurie kaitinasi naujojo britų darbo jėgos lankstumo saulėkaitoje...

Agnes Heller prisimena vieno ilgo skrydžio metu sutiktą pusamžę moterį, tarptautinės prekybinės firmos darbuotoją, mokančią penkias kalbas ir trijose skirtingose vietose turinčią tris ištaigingus butus.

> Ji nuolat lekia iš vienos vietos į kitą, visada pirmyn ir atgal. Keliauja viena, ne kaip bendruomenės narė, nors daug žmonių daro tą patį... Kultūra, kuriai ji priklauso, jau nebėra susijusi su konkrečia vieta: tai laiko kultūra. *Absoliučios dabarties* kultūra.
>
> Pabūkime su ja vienoje jos nuolatinių kelionių iš Singapūro į Honkongą, Londoną, Stokholmą, Niu Hempšyrą, Tokiją, Prahą ir kitur. Ji apsistoja tame pačiame Hiltono viešbutyje, priešpiečiams visada valgo sumuštinius su tunu arba užsigeidusi valgo kinų maistą Paryžiuje, o prancūzų – Honkonge. Visur naudojasi tokiais pačiais faksais, telefonais ir kompiuteriais, žiūri tuos pačius filmus ir svarsto panašias problemas su to paties tipo žmonėmis.

Heller, kuri, kaip ir daugelis mūsų, yra mokslininkė klajūnė, lengvai įsijaučia į anoniminės bendrakeleivės patirtį. Ji priduria, *pro domo sua*: „Net užsienio univer-

sitetai nėra užsienietiški. Perskaičiusi paskaitą, gali tikėtis tokių pat klausimų Singapūre, Tokijuje, Paryžiuje ar Mančesteryje. Tai jau ne svetimos vietos, bet ir ne namai". Heller bendrakeleivė neturi namų, tačiau ji nesijaučia esanti benamė. Kad ir kur ji būtų, visur jaučiasi laisvai. „Pavyzdžiui, ji žino, kur elektros jungiklis, iš anksto žino, koks bus meniu; ji skaito gestus ir aliuzijas; išsyk supranta kitus."[6]

Jeremy Seabrookas prisimena kitą moterį, Michelle, gyvenusią kaimynystėje:

> Penkiolikos ji kasdien keitė plaukų spalvą: tai rudi, tai šviesūs, tai kaip degutas, tai sumaizgyti į afromazgelius, o vėliau – tai susukti į žiurkės uodegytes, tai supinti į kasas, tai trumpai nukirpti, kad net kaukolė prasišviečia...
>
> ...Jos lūpos būdavo tai ryškiai, tai tamsiai raudonos, tai juodos. Veidelis būdavo tai pamėkliškai baltas, tai persiko spalvos, tai bronzinis, nelyg iš metalo išlietas. Genama skrydžio svajų, šešiolikos ji išėjo iš namų gyventi su savo draugužiu, kuriam buvo dvidešimt šešeri...
>
> Aštuoniolikos ji sugrįžo pas mamą su dviem vaikais... Sėdėdavo miegamajame, iš kurio prieš trejus metus pakėlė sparnus: išblukusios vakarykščių popžvaigždžių nuotraukos vis dar stebeilijo į ją nuo sienų. Ji sakydavo, jog jaučiasi šimtametė. Išbandžiusi viską, ką tik gyvenimas gali pasiūlyti. Daugiau nieko neliko[7].

[6] Agnes Heller. „Where are we at home?". In *Theses Eleven*, 41, 1995.

[7] Jeremy Seabrook. *Landscapes of Poverty*. – Oxford: Blackwell, 1985, p. 59.

Heller bendrakeleivė gyvena įsivaizduojamuose namuose, kurių jai nereikia, tad ir nerūpi jų tariamumas. Seabrooko pažįstama pakyla įsivaizduojamiems skrydžiams iš namų, kurie ją piktina, nes yra nuobodžiai realūs. Erdvės virtualumas padeda abiem, tačiau kiekvienai pasiūlomos skirtingos paslaugos su visiškai kitokiomis pasekmėmis. Heller kelionės draugei virtualumas padeda atsikratyti suvaržymų, kuriuos gali primesti realūs namai, – padeda dematerializuoti erdvę sykiu išvengiant benamystės keliamų nepatogumų bei rūpesčių. Seabrooko kaimynei erdvės virtualumas susilpnina bauginančią ir neapkenčiamą kalėjimu virtusių namų galią – jis griauna laiką. Pirmoji patirtis išgyvenama kaip postmodernioji laisvė. Antroji galima pajusti gana šiurpiai – kaip postmodernioji vergovės atmaina.

Pirmoji patirtis yra tipiška *turisto* patirtis (ir visiškai nesvarbu, ar kelionės tikslas yra reikalai, ar malonumai). Turistai tampa klajūnais ir savo skausmingai malonų namų ilgesį iškelia virš namų teikiamų patogumų, nes jie taip nori arba laiko tai pačia protingiausia gyvenimo strategija „šiomis aplinkybėmis“, arba yra susigundę tikrais ar įsivaizduojamais malonumais, kuriuos teikia įspūdžių gaudytojo gyvenimas.

Tačiau ne visi klajūnai keliauja todėl, kad jiems keliauti patinka labiau, negu pasilikti vietoje, ar kad

nori nuvykti ten, kur vyksta. Daugelis gal galėtų leistis kur kitur ar visiškai atsisakytų klajoklių gyvenimo, jei jų kas paprašytų, tačiau niekas neprašė. Jie keliauja todėl, kad „būti namie“ pasaulyje, suręstame pagal turisto matą, yra nelyg pažeminimas ar tiesiog katorga ir galiausiai neatrodo vykęs sumanymas. Jie keliauja, nes buvo pastūmėti – pirmiausia dvasiškai išrauti iš jokios vilties nebeteikiančios vietos, o šitai padarė pernelyg stipri ir dažnai pernelyg slaptinga, kad pasipriešintum, gundymo ar varymo jėga. Jų kebli padėtis jiems neatrodo esanti laisvės apraiška. Tai jau – *bastūnai*; tamsūs, klaidžiojantys mėnuliai, atspindintys plieskiančią turistų saulių šviesą ir ramiai besisukantys planetų orbita; postmoderniosios evoliucijos mutantai, naujos puikios rūšies atstumti išsigimėliai. Bastūnai yra turistinėms paslaugoms atsidavusio pasaulio atliekos.

Turistai kur nors apsistoja ar leidžiasi į kelionę savo širdies paliepimu. Jie išvyksta, kai tik pamoja naujos neišbandytos galimybės. Bastūnai žino negalį ilgai užtrukti vienoje vietoje, net jei labai norėtų, nes, kad ir kur sustotų, niekur nėra laukiami. Turistai keliauja todėl, kad jiems (globaliai) pasiekiamas pasaulis yra nepaprastai viliojantis, o bastūnai leidžiasi į kelią, kadangi jiems (lokaliai) pasiekiamas pasaulis yra nepakeliamai *nesvetingas*. Turistai keliauja todėl, kad *jie to*

nori, o bastūnai – kad *neturi kitos pakenčiamos išeities.* Galima sakyti, jog bastūnai yra „turistai per prievartą", tačiau sąvoka „turistas per prievartą" yra logiškai prieštaringa. Kad ir kaip turisto strategiją nulemtų pasaulis, paženklintas slenkančių sienų ir judrių kelių, pasirinkimo laisvė yra turisto kūnas ir kraujas. Atimk ją, ir išnyks turisto gyvenimo patrauklumas, poezija, pats jo gyvenamumas.

Kas šiuo metu pripažįstama kaip „globalizacija", yra pritaikyta turistų svajonėms ir įgeidžiams. Kitas jos poveikis – *šalutinis*, tačiau neišvengiamas, – tas, kad daug žmonių paverčiami bastūnais. Bastūnai yra tokie keliautojai, kuriems nesuteikta teisė tapti turistais. Jiems neleidžiama nei likti vietoje (nėra jokios vietos, užtikrinančios pastovumą, netrokštamos kelionės pabaigą), nei ieškotis geresnės vietos apsistoti.

Išsilaisvinusiam iš erdvės kapitalui nebereikia klajojančių darbininkų (o jo laisviausiam, moderniausiomis technologijomis besiremiančiam avangardui apskritai nebereikia *jokios* darbo jėgos – nei mobilios, nei nuolatinės). Tad spaudimas nugriauti paskutines užtvaras, trukdančias laisvam pinigų, pinigus darančių prekių ir informacijos judėjimui, eina ranka rankon su spaudimu kasti naujus apsauginius griovius ir iškelti naujas sienas (vadinamas tai „imigracijos", tai „pilietybės" įstatymais), neleidžiančias judėti tiems, kurie kaip tik dėl to

dvasiškai ar kūniškai išraunami su šaknimis[8]. *Žalia šviesa turistams, raudona – bastūnams.* Priverstinė lokalizacija apsaugo natūralų globalizuojančių poveikių selektyvumą. Plačiai žinoma ir vis labiau nerimą kelianti pasaulio ir jo gyventojų poliarizacija nėra kažkoks išorinis, svetimas, trikdantis „pagalys" globalizacijos procesų „ratuose" – tai pačios globalizacijos pasekmė.

Nėra turistų be bastūnų, ir turistams neįmanoma duoti laisvės neapribojant bastūnų laisvės...

kad ir kas būtų – susieti

Bastūnas yra turisto *alter ego*. Jis yra ir aistringiausias turisto garbintojas – juolab kad net neįsivaizduoja tikrųjų turistinio gyvenimo nepatogumų, apie kuriuos nedaug ir kalbama. Paklauskite bastūno, kokio jis norėtų gyvenimo, jei būtų suteikta proga rinktis, ir išgirsite gana tikslų turisto palaimos, kokia „matoma TV", apibūdinimą. Bastūnai neįsivaizduoja kitokio gero gyvenimo – neturi jokios alternatyvios utopijos, jokios savos politinės darbotvarkės. Jie tetrokšta vienintelio dalyko: galimybės būti turistais – kaip ir visi mes... Nenustygstančiame pasaulyje turizmas yra vienintelė priimtina, žmogiška judrumo forma.

[8] Prisiminkime, kad tuometinio valstybės sekretoriaus prisipažinimu, lemiamas Jungtinių Valstijų įsitraukimo į Bosnijos karą argumentas buvo noras apsaugoti turtingąją Europos dalį nuo karo pabėgėlių antplūdžio.

Ir turistai, ir bastūnai yra vartotojai, o vėlyvosios modernybės ar postmodernybės vartotojai yra įspūdžių ieškotojai ir išgyvenimų kolekcionieriai; jų santykis su pasauliu yra iš esmės *estetinis*: pasaulį jie suvokia kaip juslių maistą – galimų išgyvenimų matricą (kaip *Erlebnisse*, išgyvenamas būsenas, o ne *Erfahrungen*, patiriamus nuotykius, – šį svarbų skirtumą išryškina vokiečių kalba, tačiau jis, deja, neišreiškiamas angliškai); remdamiesi sukaupta patirtimi, jie kuria pasaulio žemėlapius. Ir vieni, ir kiti yra paveikti – patraukti arba atstumti – pažadėtų įspūdžių. Jie „gardžiuojasi" pasauliu, kaip kad užkietėję muziejų lankytojai mėgaujasi savuoju *tête-à-tête* su meno kūriniu. Tokios nuostatos pasaulio atžvilgiu juos vienija ir daro panašius. Tas panašumas leidžia bastūnams įsijausti į turistus, bent jau į turisto vaizdinį, ir trokšti gyventi taip kaip jie, tačiau turistai visaip stengiasi negalvoti apie šį panašumą, nors, savo apmaudui, nepajėgia visiškai jo nuslėpti.

Kaip Jeremy Seabrookas primena savo skaitytojams, šių dienų visuomenės paslaptis – tai „dirbtinai sukelto, subjektyvaus stokos jausmo ugdymas", kadangi „niekas negali labiau grasinti" šitos visuomenės pamatiniams principams „negu tai, kad žmonės galėtų pareikšti esą patenkinti tuo, ką turį". Tad tai, ką žmonės turi, nuvertinama, juodinama, menkinama, įkyriai demonstruo-

jant ekstravagantiškus išrinktųjų nuotykius: „Turtingieji tampa visuotinio garbinimo objektais“.

Turtingieji, kadaise pateikti kaip sektini visuotinio garbinimo herojai ir pavyzdžiai, buvo „savo jėgomis iškilę“ žmonės, kurių gyvenimai įkūnijo naudingus darbo etikos ir su ja griežčiausiai susijusio proto padarinius. Viso to nebėra. Dabar garbinimo objektas yra pats turtas – turtas kaip užgaidžiausio ir besaikiškiausio gyvenimo būdo užtikrinimas. Svarbu, *ką galima būtų veikti*, o ne *ką reikia nuveikti* ar *kas nuveikta*. Visuotinai garbinamas nuostabus turtingųjų sugebėjimas rinktis savo gyvenimo turinį, gyvenamąsias vietas dabar ir vėliau, gyvenimo partnerius, ir visa tai – užsigeidus be jokių pastangų pakeisti; garbinama tai, kad jie lyg ir niekada neatsiduria padėtyje be išeities ir tarsi nematyti jų reinkarnacijų galo, o jų ateitis visąlaik atrodo turiningesnė ir labiau viliojanti nei praeitis; galiausiai, bet ne mažiau svarbu tai, kad vienintelis jiems svarbus dalykas yra perspektyvų diapazonas, kurį jiems atveria turimas turtas. Išties atrodo, jog tie žmonės vadovaujasi vartojimo estetika; jų regimos didybės esmė, laiduojanti teisę būti visuotinai garbinamiems, yra išlaidaus, net lengvabūdiško estetinio skonio demonstravimas, o ne paklusnumas darbo etikai ar sausam, saikingumo reikalaujančiam proto nurodymui, jų išmanymas, o ne vien finansinė sėkmė.

Seabrookas nurodo, jog „vargšai ir turtingieji gyvena ne atskirose kultūrose, vargšai turi gyventi tame pačiame pasaulyje, kuris buvo sumanytas piniguočių naudai. Ir ekonominis augimas juos vis labiau skurdina, lygiai taip pat kaip ir recesija ar sąstingis“. Išties recesija reiškia daugiau skurdo ir mažiau išteklių, tačiau augimas skelbia dar siaubingesnį vartojimo stebuklų reginį ir šitaip didina trokštamų ir realių dalykų atotrūkį.

Ir turistas, ir bastūnas yra paversti vartotojais, tačiau bastūnas yra *ydingas* vartotojas. Tikrovėje bastūnai neįkanda tų įmantrių pasirinkimo galimybių, kuriomis tikimasi patraukti vartotojus; bastūnų vartotojiškos galimybės yra tokios pat ribotos kaip ir jų turimi ištekliai. Dėl šios ydos jų padėtis visuomenėje yra trapi. Jie laužo normą ir kenkia esamai tvarkai. Vien būdami šalia jie apkartina malonumą, jie netepa vartotojų visuomenės ratų, jie neprisideda prie turizmo industrija paverstos ekonomikos klestėjimo. Jie nenaudingi ta vienintele „naudos“* prasme, apie kurią tik ir galima galvoti vartotojų ar turistų visuomenėje. O kadangi jie nenaudingi, tai ir nepageidaujami. Dėl to jie visai natūraliai niekinami ir daromi atpirkimo ožiais. Tačiau visas jų nusikaltimas yra noras būti tokiems kaip turistai, bet jie neturi priemonių, kad galėtų įgyvendinti savo norus.

* Angliškai „use“ – ir „vartojimas“, ir „nauda“; „useless“ – „nenaudingas“.

Turistams jie atrodo šlykštūs, abejotinos reputacijos, agresyvūs, elgetaujanti jų kompanija piktina, tačiau tai yra dėl kitų priežasčių, ne tik dėl plačiai spaudoje aptarinėjamų „visuomeninių išlaidų" bastūnams išlaikyti. Turistai baisisi bastūnais beveik dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių bastūnai žvelgia į turistus kaip į savo guru bei stabus: keliautojų visuomenėje, keliaujančioje visuomenėje turizmas ir bastymasis yra dvi tos pačios monetos pusės. Bastūnas, pakartosime dar kartą, yra turisto *alter ego*. Juos skiria plona, ne visada aiškiai nubrėžta linija. Ją galima lengvai peržengti nė nepastebint... Kaip tik dėl šio pasibjaurėtino panašumo sunku nuspręsti, kada gi portretas tampa karikatūra, o klestintis, sveikas giminės egzempliorius virsta mutantu ir išsigimėliu.

Tarp turistų esama „nuolatinių keliautojų", kurie visada kur nors vyksta ir visada yra įsitikinę, jog keliauja teisinga kryptimi, o pats keliavimas yra teisingas dalykas; šiuos laimingus turistus retai trikdo mintis, jog jų išdaigos gali baigtis bastymusi. Ir yra tokių beviltiškų bastūnų, kurie jau seniai pasidavė ir atsisakė vilčių kada nors pakilti ir įsilieti į turistų gretas. Tačiau tarp šių kraštutinumų gyvena didelė, neginčijamai gausiausia vartotojų/keliautojų visuomenės dalis, kurios atstovai negali būti visiškai tikri, kur šiuo momentu jie yra, o dar mažiau tikri, ar jų dabartinė padėtis išvys rytojaus šviesą. Ant kelių tiek daug bananų žievelių ir tiek daug

išsikišusių kelkraščių, galinčių parklupdyti. Galų gale didžiuma darbų yra laikini, akcijų kursas gali tiek nukristi, tiek ir pakilti, įgūdžiai nuvertinami, nes juos keičia nauji, geresni įgūdžiai, vertingiausi puoselėti dalykai, kuriais buvo didžiuojamasi, akimirksniu pasensta, rinktinės kaimynystės tampa prastos ir banalios, partnerystė palaikoma tik iki atskiro pranešimo, siektinos vertybės bei tikslai atsiranda ir išnyksta... Lygiai kaip joks gyvenimo draudimas neapsaugos poliso savininko nuo mirties, taip ir jokie turistinio gyvenimo būdo draudimo polisai neapsaugo nuo nuslydimo į bastūnavimą.

Tad bastūnas yra turisto košmaras, turisto „vidinis demonas“, kurį kasdien reikia varyti lauk. Bastūno žvilgsnis verčia turistą sudrebėti – ir ne dėl to, *kas yra bastūnas*, o dėl to, *kuo gali tapti turistas*. Turistas, nuslėpdamas bastūną – vydamas elgetą ir benamį iš gatvės, uždarydamas jį toli, „aklavietės“ gete, reikalaudamas jį ištremti ar įkalinti – desperatiškai, nors galiausiai tuščiai stengiasi deportuoti savo baimes. Pasaulis be bastūnų būtų toks pasaulis, kuriame Gregoras Samsa niekada nepatirtų metamorfozės ir nevirstų vabzdžiu, o turistai nepabustų bastūnais. *Pasaulis be bastūnų yra turistų visuomenės utopija.* Didžiumą turistų visuomenės politinių veiksmų – pavyzdžiui, apsėdimą dėl „įstatymo ir tvarkos“, skurdo kriminalizavimą, periodiškus

apsivalymus nuo veltėdžių etc. – galima paaiškinti kaip nuolatines atkaklias pastangas, nepaisant visų sunkumų, pakylėti socialinę tikrovę į utopijos lygmenį.

Tačiau esmė ta, kad turisto gyvenimas nė per pusę nebūtų toks malonus, jei aplink nešmižinėtų bastūnai, liudijantys, kokia yra šito gyvenimo alternatyva, beje, vienintelė alternatyva, kurią keliautojų visuomenė laiko realia. Turisto gyvenimas nėra rožėmis klotas, o jei čia ir randama rožių, tai jos nemaloniai spygliuotais stiebais. Reikia pakelti daugybę sunkumų, kad turistas galėtų mėgautis laisve: negalima sulėtinti tempo, kiekvieną pasirinkimą gaubia netikrumas, su kiekvienu sprendimu susijusi tam tikra rizika – tai žinomiausi, bet ne vieninteliai nepatogumai. Be to, pasirinkimo džiaugsmas netenka didelės dalies savo žavesio, kai *privalu* rinktis, o nuotykis praranda daug patrauklumo, kai visas gyvenimas tampa nuotykių virtine. Tad yra keli dalykai, dėl kurių turistas galėtų skųstis. Pagunda kitaip, neturistiškai siekti laimės niekada nėra pernelyg tolima. Ji niekad nebus nuslopinta, ją galima tik nuginti, tačiau neilgam. Tas pats bastūno žvilgsnis, kuris verčia turistą drebėti, kartu jo gyvenimą daro pakenčiamą, vargus paverčia menkais dirgikliais ir leidžia atidėti pagundą viską keisti.

Tad paradoksalu, jog turisto gyvenimas yra tuo pakenčiamesnis, net malonesnis, kuo labiau jam nuolat

neduoda ramybės košmariška bastūniškos egzistencijos alternatyva. Paradoksalu ir tai, jog turistai suinteresuoti, kad ši alternatyva būtų vaizduojama kuo siaubingesnė ir bjauresnė. Juo nepatrauklesnė yra bastūno lemtis, juo pikantiškesni yra turisto bastymaisi. Juo blogesnė bastūnų padėtis, juo geriau jaustis turistu. Jei nebūtų bastūnų, turistams reikėtų juos išrasti... Keliautojų pasauliui reikia jų abiejų – surištų tokiu Gordijaus mazgu, kad, atrodo, niekas nežino, kaip jį atrišti, ir neturi (ar neieško) kalavijo jį perkirsti.

Taip mes ir judame toliau – turistai ir bastūnai, pusiau turistai/pusiau bastūnai, kokie daugiausia ir esame šioje mūsų vartotojų/keliautojų visuomenėje. Mūsų keblios padėtys yra daug glaudžiau susijusios, negu šitai leidžia pripažinti nuolatiniai turistiniai rūpesčiai.

Tačiau dvi lemtys ir du gyvenimo patyrimai, kuriuos subrandina bloga padėtis, sukuria du ryškiai besiskiriančius pasaulio, jo ligų bei jų gydymo būdų suvokimus. Nors jie skirtingi, tačiau sykiu ir panašūs savo trūkumais, savo tendencija aiškinant pasaulį nutylėti tarpusavio priklausomybės tinklą, kuris yra jų abiejų pagrindas.

Viena vertus, atstovaujančiųjų globaliesiems, tarp kurių Jonathanas Friedmanas išvardija „žiniasklaidai artimus intelektualus, pačią žiniasklaidos inteligentiją, tam tikru požiūriu visus, pajėgiančius susikurti kosmo-

politinį tapatumą“[10], – jų nuomonėse ryškėja tam tikros ideologijos kontūrai ar greičiau neišsakomos prielaidos, kurios daro tą ideologiją įtikimą paprasčiausiai todėl, kad atsisakoma ja abejoti: tokios rūšies prielaidas Pierre'as Bourdieu neseniai apibūdino kaip *doxa* – „nesvarstomą ir nesvarstytiną akivaizdumą“[11].

Kita vertus, veikia ir vietiniai žmonės bei tie, kurie buvo jėga įvietinti, ar, tiksliau kalbant, tie, kurie vis sėkmingiau mėgina į savo politines bures įkinkyti įniršio vėją, pučiantį iš *globae adscripti* sluoksnių. Kylantis konfliktas nepadeda šalinti schizmos, bet dar labiau ją gilina ir nukreipia politinę vaizduotę nuo tikrosios priežasties, lemiančios abiejų šalių padėtį, kurią jos abi apgaili, tiesa, kiekviena dėl iš pirmo žvilgsnio priešingų priežasčių.

Friedmanas šaiposi iš kosmopolitinio tauškimo – iš visų *en vogue* terminų, tokių kaip „in-betweenness“ („in-tarpiškumas“), „dis-juncture („dis-jungtis“), „transcendence“ („trans-cendavimas“) etc., kurie tariamai yra ne vien pakėlusių visus inkarus, „jau išsilaisvinusių“ patyrimo išraiška, o turėtų išreikšti ir dar neišsilaisvinusių

[10] Pastaroji Jonathano Friedmano citata yra iš: „Global crises, the struggle for cultural identity and intellectual porkbarrelling: cosmopolitans versus locals, ethnics and nationals in an era of de-hegemonization“. In *Debating Cultural Hybridity*, ed. Pnina Werbner and Tariq Modood. – London: Zed Books, 1997, pp. 70-89.

[11] Žr. Pierre Bourdieu. „L'Architecte de l'euro passe aux aveux“. In *Le monde diplomatique*, September 1997, p. 19.

patyrimą, jei ne pastarųjų nemalonus ir atstumiantis polinkis į „susaistytumą“ ir „suesminimą“. Tai yra privilegijuotųjų kalba, kurią papildo tokie būdingai aptakūs posakiai kaip „žmogaus prigimtis“ ar „visų mūsų ateitis“. Tačiau Friedmanas klausia, kam

> tokia kultūrinė transmigracija yra tikrovė? Pokolonijinių laikų sienas peržengiančių žmonių persikėlinėjimą palaiko ir spausdintu žodžiu išreiškia poetas, menininkas, intelektualas. Tačiau kas skaito poeziją ir kokie tad yra kiti tapatinimosi būdai, galimi žemesnėse socialinės tikrovės srityse?.. Trumpai tariant, hibridai ir hibridizacijos teoretikai yra produktas grupės, kuri savitapatumą ir/ar pasaulio tapatumą nusako ne remdamasi etnografiniu suvokimu, o savęs apibrėžimo aktu... Globalaus, kultūros atžvilgiu hibridiško elito sritį užima individai, kuriems būdingas visiškai kitoks pasaulio patyrimas, susijęs su tarptautine politika, universitetais, žiniasklaida ir menais.

Globaliųjų kultūrinė hibridizacija gali būti kūrybiškas, išlaisvinantis patyrimas, tačiau toks retai būna vietinių kultūrinis susinimas; visiškai suprantamas, tačiau apgailėtinas yra pirmųjų polinkis šitai painioti ir savąją „klaidingos sąmonės“ atmainą pateikti kaip įrodymą, jog silpnėja antrųjų protiniai sugebėjimai.

Tačiau tiems antriesiems – būti vietiniams, ko gero, jų lemtis, o ne pasirinkimas – bendruomeninių tinklų sutrikdymas, išblaškymas ir priverstinis likimų

individualinimas pranašauja visiškai kitokią padėtį ir įtaigauja visiškai kitas strategijas. Dar sykį pacituokime Friedmaną:

> Logika, kuri rutuliojasi vargingųjų rajonuose, atrodo kitokia negu ta, kuri būdinga puikiai išsilavinusiems, po visą pasaulį keliaujantiems kultūros industrijos atstovams... Skurdūs, etniškai mišrūs miestų getai yra arena, kuri tiesiogiai neskatina kurti visiškai naujų hibridinių tapatumų. Globalinio stabilumo ir/ar ekspansijos tarpsniais išlikimo problemos yra daug glaudžiau susijusios su teritorija ir su saugių gyvenamų erdvių kūrimu. Ima įsivyrauti klasinis ir vietinio geto tapatumai.

Du pasauliai, du pasaulio suvokimai, dvi strategijos. Ir paradoksas: ši *postmodernioji* išreguliuoto/privatizuoto/vartotojiško pasaulio, globalizuojančio/lokalizuojančio pasaulio tikrovė tik labai blyškiai, vienpusiškai ir nepaprastai iškreiptai atspindima *postmodernistiniame* pasakojime. Visų esmingumų hibridizavimas ir įveikimas, kurį paskelbė postmodernistinės panegirikos „globalizuojamam" pasauliui, toli gražu neperteikia pasaulį draskančio painumo ir aštrių prieštaringumų. Postmodernizmas, vienas iš daugelio galimų postmodernios tikrovės aiškinimų, tik išskleidžia kastinį globaliųjų – rėksmingos, labai girdimos ir įtakingos, tačiau palyginti negausios eksteritoriškųjų ir keliaujančiųjų klasės –

patyrimą. Jis nepaaiškina ir neišreiškia kitų patyrimų, kurie taip pat yra būdingi postmoderniajai scenai.

Garsus lenkų antropologas Wojciechas J. Burszta šitaip apmąsto šio potencialiai pražūtingo komunikacijos suirimo išdavas:

> Ankstesnės periferijos aiškiai eina savo keliu, pro pirštus žiūrėdamos į tai, ką postmodernistai apie jas kalba. Ir jie (postmodernistai. – *Z. B.*) yra gana bejėgiai susidūrę su kovinguoju islamu, Meksiko lūšnynų bjaurastim ir net juodaisiais, susiradusiais prieglaudą kokiam apgriuvusiam name Pietų Bronkse. Tai milžiniški paribiai, ir nežinoma, kaip su jais elgtis...
>
> Po plona globalinių simbolių, etikečių ir daiktų plėvele kunkuliuoja nežinomybės katilas, kuriuo mes nelinkę itin domėtis ir apie kurį faktiškai maža ką turime pasakyti[12].

Pateiktoje citatoje „periferijos" geriau suvokiamos bendrąja reikšme – kaip nepaprasta daugybė erdvių, kurias iš esmės paveikė „globaliniai simboliai, etiketės ir daiktai", tačiau ne taip, kaip mano juos garbinantys globalistai. Šiuo atžvilgiu „periferijos" išplinta apie nedidelius, dvasiškai eksteritorinius, tačiau fiziškai gerai įtvirtintus „globalizuoto" elito anklavus.

Minėtasis paradoksas veda prie kito paradokso: „laiko/erdvės susitraukimo", nevaržomo informacijos

[12] Wojciech J. Burszta. *Czytanie kultury.* – Lodz, 1996, pp. 74-75.

perdavimo ir akimirksninės komunikacijos amžius yra sykiu ir beveik visiško komunikacijos tarp išsimokslinusių elitų ir *populus* žlugimo metas. Pirmieji (Friedmano vykusiai pavadinti „modernistais be modernizmo“, tai yra be universalizuojančio projekto) neturi ką pasakyti antriesiems, nieko, kas atsilieptų jų mintyse kaip jų pačių gyvenimo patyrimo ir gyvenimo perspektyvų aidas.

V. globalinis įstatymas, lokalinės tvarkos

Jungtinėse Valstijose, – aiškina Pierre'as Bourdieu, remdamasis prancūzų sociologo Loïco Wacquant'o studija, –

> „Labdaringoji valstybė", įkurta ant moralizuojančios skurdo sampratos pamatų, turi tendenciją išsišakoti į Socialinę valstybę, kuri viduriniosioms klasėms užtikrina minimalias saugumo garantijas, ir vis labiau represinę valstybę, neutralizuojančią pasekmes to smurto, kuris kyla iš vis nepatikimesnės padėties, į kurią įstumta didelė gyventojų, ypač juodųjų, masė[1].

Tai tik vienas (nors, žinoma, ypač akivaizdus ir vaizdingas, kaip ir visi platesnių bei globalinių reiškinių amerikietiški variantai) daug bendresnės tendencijos pavyzdys. Ši tendencija – politinės iniciatyvos likučius, dar išlikusius sparčiai silpnėjančiose nacionalinės valstybės rankose, paversti vien įstatymo ir tvarkos problema; praktikoje šitai neišvengiamai virsta tvarkinga – saugia – egzistencija vieniems ir labai bauginančia, grasia įstatymo jėga kitiems.

[1] Žr. Pierre Bourdieu. „L'Architecte de l'euro passe aux aveux". In *Le monde diplomatique*, September 1997, p. 19.

Bourdieu parašė cituotą straipsnį (jį išdėstė kaip paskaitą Freiburge 1996 metų spalio mėnesį) nelyg „staigų atsaką“ į lėktuve perskaitytą teiginį. O tą teiginį išsakė Hansas Tietmeyeris, Vokietijos federalinio banko prezidentas, tiesą sakant, beveik mechaniškai, kaip kad kalbama apie aiškias ir banalias tiesas, neskatinant klausytojų ar skaitytojų iš nuostabos pakelti antakius. Jis pareiškė: „Šių dienų tikslas yra sukurti sąlygas, skatinančias investuotojų pasitikėjimą“. Tietmeyeris viską dėstė aiškiai, tačiau trumpai ir nesileisdamas argumentuoti, kaip kad kalbama apie tuo momentu visiems savaime aiškiais atrodančius dalykus, ką tos sąlygos turėtų reikšti. Jis paaiškino, jog stiprinant investuotojų pasitikėjimą, skatinant juos investuoti, neišvengiamai būtina griežčiau kontroliuoti viešąsias išlaidas, mažinti mokesčių lygį, reformuoti socialinės apsaugos sistemą ir „išardyti darbo rinkos sutvirtinimus“.

Darbo rinka pernelyg standi, ją būtina padaryti lanksčią. Tai reiškia – nuolaidesnę ir sukalbamesnę. Lengvai minkomą ir formuojamą, raikomą ir kočiojamą, visiškai nesipriešinančią tam, kas su ja daroma. Kitaip tariant, darbo jėga yra „lanksti“, jei ji tampa tam tikru ekonominiu kintamuoju, į kurį investuotojai gali nebekreipti dėmesio, būdami užtikrinti, kad jų vienų veiksmai nulems šito kintamojo elgesį. Tačiau gerai pagalvojus, „lanksčios darbo jėgos idėja“ praktiškai

neigia tai, ką teigia teoriškai. Kitaip tariant, norėdama įdiegti postuluojamą dalyką, ji turi atimti iš objekto tą judrumą ir lankstumą, kurį skatina išsiugdyti.

Kaip ir daugelis priešakinių vertybių, „lankstumo" idėja nuslepia, kad yra kilusi iš socialinių santykių, – nuslepia tiesą, jog reikalauja perskirstyti galią ir išreiškia intenciją nusavinti pasipriešinimo jėgą iš tų, kurių „standumas" turi būti įveiktas. Išties darbo jėga liautųsi buvus „standi" tik tuo atveju, jei investuotojų skaičiavimuose ji nebebūtų nežinomas dydis. Jei ji iš tikrųjų nebetektų galios būti išties „lanksti" – galios nepaklusti nustatytam modeliui, stebinti, ir apskritai niekaip neberibotų investuotojų manevravimo laisvės. „Lankstumas" tik dedasi „universaliu" ekonominės sveikatos „principu", kuris, kalbant apie darbo rinką, vienodai taikytinas abiem pusėms – ir paklausai, ir pasiūlai. Termino „vienodas taikymas" nuslepia tą faktą, jog jis įgyja visiškai kitą turinį, nelygu, kam taikomas.

Paklausos lankstumas reiškia laisvę vykti ten, kur želia žalesnės ganyklos, ir palikti vietiniams rinkti šiukšles bei atliekas, išmėtytas apie buvusią stovyklą; o svarbiausia, jis reiškia laisvę ignoruoti visus motyvus, išskyrus „turinčius ekonominę reikšmę". Tačiau tai, kas paklausos pusėje atrodo lankstu, visiems nublokštiems į pasiūlos pusę atsiliepia sunkia, negailestinga, nepajudinama ir neįveikiama lemtimi: darbai atsiranda ir dingsta,

jie išnyksta taip greitai, kaip ir atsirado, jie pjaustomi į gabalus ir atšaukiami nepranešus, o priėmimo/atleidimo žaidimo taisyklės keičiamos be įspėjimo – dirbantys ar ieškantys darbo mažai ką gali padaryti, kad sustabdytų šitą svyravimą. Tad norėdami atitikti lankstumo standartus, nustatytus tų, kurie sugalvoja ir keičia taisykles, būti „lankstūs" investuotojų akyse, „darbo jėgos tiekėjai" turi būti kuo standesni ir *nelankstūs* – iš tiesų visiška „lankstumo" priešybė: jų laisvė rinktis, priimti ar atmesti, o ką jau kalbėti apie laisvę primesti žaidimui savo taisykles, turi būti sumažinta iki minimumo.

Sąlygų asimetriją atskleidžia atitinkamas numatomumo mastas. Šalis, turinti daugiau galimybių rinktis elgesį, įneša į kitos šalies gyvenimą tam tikrą netikrumą, o pastaroji, turėdama mažesnes pasirinkimo galimybes ar visai jų neturėdama, negali atsakyti tuo pačiu. *Globalinis* investuotojų pasirinkimo matmuo, palyginti su griežtai *lokaliais* „darbo jėgos" tiekėjų pasirinkimų apribojimais, ir sukuria tą asimetriją, kuri savo ruožtu grindžia pirmųjų viešpatavimą. Mobilumas ir jo nebuvimas nurodo naują, vėlyvosios modernybės ar postmodernybės socialinių sąlygų poliarizaciją. Naujosios hierarchijos viršūnė yra eksteritorinė; žemesniosios jos pakopos įvairiu mastu apribotos erdviškai, o žemiausieji praktiškai yra *glebae adscripti.*

Bourdieu nurodo, jog Kalifornijos valstija, kurią kai kurie Europos sociologai garbina kaip laisvės rojų, kalėjimų statymui ir jų išlaikymui skiria biudžetą, daug didesnį už valstijos lėšas, tenkančias visoms aukštojo mokslo institucijoms. Įkalinimas yra galutinė ir kraštutinė erdvinio izoliavimo forma. Taip pat atrodo, kad jis yra svarbiausias politinio elito, esančio priešakinėse šiuolaikinio „laiko/erdvės susitraukimo" pozicijose, valdymo rūpestis ir domėjimosi objektas.

Erdvinis izoliavimas, įvairaus griežtumo bei žiaurumo įkalinimas visais laikais buvo pagrindinis būdas tvarkytis su neasimiliuojamomis, sunkiai valdomomis ir linkusiomis kitokių rūpesčių kelti gyventojų grupėmis. Vergai būdavo uždaromi vergų kvartaluose. Taip pat ir raupsuotieji, bepročiai, etniškai ar religiškai svetimi. Jei jiems ir būdavo leidžiama nuklysti už priskirtų kvartalų, jie turėdavo nešioti tam tikrus erdvinės priskirties ženklus, kad visi būtų tikri, jog jie priklauso kitai erdvei. Erdvinis atskyrimas, tiesiantis kelią prievartiniam įkalinimui, ištisus šimtmečius buvo nelyg instinktyvus atsakas į visokį skirtingumą, ypač tokį, kurio negalima ar nenorima buvo priderinti prie įprastinio socialinių santykių tinklo. Erdvinio atskyrimo esmė buvo uždrausti ar pristabdyti tam tikrą bendravimą, tad ir prievarta įamžinti atstumtumą.

Atstumti yra esminė erdvinio atskirtumo funkcija. Atstumtumas pažemina, sumenkina ir sumažina kito vaizdą: individualūs bruožai ir aplinkybės, kurias linkstama paryškinti dėl sukaupto kasdienio gyvenimo patyrimo, retai bepatenka į regėjimo lauką, kai bendrauti leidžiama tik vos vos ar visai uždraudžiama – tada vietoj asmeninio artumo įsivyrauja sutipinimas, o teisinės normos, skirtos įvairovei mažinti ir leisti nebekreipti į ją dėmesio, asmenų ir atvejų unikalumą paverčia nesvarbiu dalyku.

Nilsas Christie atkreipė dėmesį[2], jog, kai kasdieniame gyvenime vyrauja asmeninė pažintis, už padarytą skriaudą labiau rūpinamasi gauti kompensaciją, negu reikalaujama atpildo ar bausmės kaltininkui. Kad ir kaip nirštume ant turinčio atsakyti asmens, tam atvejui netaikysime baudžiamosios teisės normų (net nemąstysime apie tą atvejį iš esmės neasmeninėmis nusikaltimo ir bausmės, kuriems taikytini įstatymo paragrafai, kategorijomis), „kadangi mes pernelyg daug žinome... To visuminio žinojimo atžvilgiu teisinė kategorija pernelyg siaura". Tačiau dabar mes gyvename tarp žmonių, kurių nepažįstame ir greičiausiai didžiumos jų niekada nepažinosime. Buvo natūralu nepulti griebtis bejausmės įstatymo raidės, kai mūsų įtūžį sukėlęs veiksmas buvo suvokiamas, koks ir yra, o ne kaip kiti „to

[2] Nils Christie, „Civility and State" (nespausdintas rankraštis).

paties pobūdžio“ veiksmai. „Tačiau šitai nebūtinai taikytina ką tik per gatvę žengusiam keistam vaikinukui.“ Taigi, – sako Christie, – nėra jau taip visiškai nelaukta (o gal net neišvengiama) mūsų moderniojoje visuomenėje išryškėjusi nuosekli tendencija „vadinti nusikaltimu“ „vis daugiau nepageidaujamų ar bent kiek įtartinų veiksmų“, tad „vis daugiau tokių nusižengimų baudžiama įkalinimu“.

Galima būtų sakyti, jog tendencija teisiškai apibrėžtomis kategorijomis mažinti įvairovę (ir iš to kylantis erdvinis kitoniškumo atskyrimas), atrodo, tampa neišvengiamybe, kurios vis labiau reikalaujama, kai tik įsivyravus moderniosioms gyvenimo sąlygoms, fizinis gyventojų tankumas pradeda smarkiai viršyti jų dorovinį sutelktumą ir kartu smarkiai pranoksta sugebėjimą užmegzti artimus ryšius bei asmeninių santykių tinklo galimybes. Tačiau galima tą ryšį apversti ir padaryti išvadą, jog erdvinis atskyrimas, stiprinantis įvairovės mažinimą, pats yra pagrindinė priemonė, naudojama norint pratęsti ir įamžinti atstumtumą, kuriam esant įvairovę mažinantys veiksmai bei tokio pobūdžio baudžiamosios teisės poveikis tampa būtinybe. Kitas būna įstumtas į prievartinio svetimumo padėtį, kurią saugo ir puoselėja įdėmiai prižiūrimos erdvės sienos, laikomas atstu, draudžiant užmegzti pastovesnius ar atsitiktinius bendravimo ryšius. Dėl tos pačios priežasties

šitaip jis išlieka kaip svetimas, nuo kurio visiškai nuplėštas individualus, asmeninis unikalumas, vienintelis galintis užkirsti kelią sušabloninimui ir taip atsverti ar sušvelninti įvairovę mažinantį teisės (ir baudžiamosios) poveikį.

Nelyg (kol kas) tolimas idealas vilioja visiškas izoliavimas, kada kitas bus paverstas grynu baudžiančios įstatymo galios įsikūnijimu. Prie tokio idealo priartėjo „moderniausi" amerikiečių kalėjimai, pavyzdžiui, Pelikanų įlankos (*Pelican Bay*) kalėjimas Kalifornijoje, o ši valstija, cituojant glaustą Christie aprašymą[3], „mėgsta augimą ir kilimą", tad tūkstantmečių sandūroje numato tūkstančiui gyventojų aštuonis kalinius. Pelikanų įlankos kalėjimas, pasak entuziastingo aprašymo, išspausdinto laikraščio *Los Angeles Times* 1990 metų gegužės 1-osios numeryje, „visiškai automatizuotas ir sukonstruotas taip, kad jo kaliniai beveik niekad nesusiduria akis į akį nei su prižiūrėtojais, nei vieni su kitais". Didžiumą laiko kaliniai praleidžia „belangėse kamerose, pastatytose iš masyvių tvirtų betono ir plieno blokų... Jiems neleidžiama dirbti kalėjimo gamyklose, neleidžiama sportuoti, neleidžiama susitikti su kitais kaliniais.

[3] Nils Christie. *Crime Control as Industry: Towards Gulag, Western Style?* – London: Routledge, 1993, p. 86-7. Antrajame leidime pavadinimas jau be klaustuko. (*Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė: Į Gulagą – Vakarų stiliumi*, vertė Algirdas Degutis. – Vilnius: Eugrimas/ALK, p. 84; cituojant vertimas kiek pakeistas – *vert.*)

Net prižiūrėtojai „užsirakinę stiklinėse apžvalgos kabinose ir su kaliniais bendrauja radijo ryšiu“, tad retai, jei apskritai kada kalinių yra matomi. Vienintelė prižiūrėtojų užduotis – rūpintis, kad kaliniai būtų visąlaik uždaryti kamerose, kitaip tariant, kad jie nieko nematytų, niekieno nebūtų matomi ir su niekuo nebendrautų. Jei kaliniai nevalgytų ir nesituštintų, jų kameros galėtų būti palaikytos karstais.

Iš pirmo žvilgsnio Pelikanų įlankos projektas atrodo esąs sumodernintas, supertechnologinis Panoptikono variantas, galutinis Benthamo svajonės apie absoliutų valdymą, grindžiamą absoliučia priežiūra, įsikūnijimas. Tačiau įdėmesnis žvilgsnis atskleidžia, jog pirminis įspūdis yra paviršutiniškas.

Panoptiniam valdymui reikėjo atlikti svarbią funkciją: panoptinės institucijos pirmiausia buvo sumanytos kaip *pataisos namai.* Oficialus baudimo tikslas buvo sugrąžinti kalinius iš jų moralinės pražūties kelio, kuriame jie atsidūrė savo valia ar į kurį buvo pastūmėti ne dėl savo kaltės; išugdyti įpročius, kurie galų gale leistų jiems sugrįžti į „normalios visuomenės“ glėbį; sustabdyti „dorovinį puvimą“, kovoti ir įveikti tinginystę, kvailumą ir socialinėms normoms reiškiamą nepagarbą ar abejingumą – visas tas bėdas, kurios susivienijo, kad kaliniai negalėtų „normaliai gyventi“. Tai buvo darbo etikos laikai, kai darbas, sunkus ir nuolatinis darbas, buvo laikomas

dievobaimingo, pagirtino gyvenimo receptu ir sykiu pagrindine socialinės tvarkos norma. Taip pat tai buvo laikai, kai nepaliaujamai daugėjo nesuduriančių galo su galu smulkių savininkų ir amatininkų, o jų pragyvenimo šaltinį atėmusios mašinos tuščiai laukė sukalbamų, paklusnių, pasirengusių su jomis dirbti rankų. Taigi praktikoje perauklėjimo idėja išgaravo ir virto įkalintųjų sodinimu prie darbo – naudingo, pelningo darbo. Benthamas Panoptikono vaizdiniu apibendrino patyrimą, susikaupusį iš padrikų, tačiau visuotinių pastangų išspręsti tikras, įkyrias ir varginančias problemas, iškilusias pirmeiviams to modernaus industrinio darbo, kuriam būdingas nustatytas, monotoniškas ritmas.

Tuo metu, kai buvo apmestas Panoptikono projektas, savanoriško darbo jėgos stoka buvo plačiai laikoma pagrindine socialinių sąlygų gerinimo kliūtimi. Pirmieji įmonininkai sielvartaudavo dėl potencialių darbininkų nenoro paklusti gamyklos darbo ritmui; „perauklėjimas“ tokiomis sąlygomis reiškė, kad buvo įveiktas pasipriešinimas ir paklusnumas taps labiau tikėtinas.

Apibendrinkime: panoptinio stiliaus įkalinimo namai pirmiausia buvo *disciplinuoto darbo fabrikai*, nesvarbu, kokie buvo kiti artimiausi tikslai. Beveik visada jie atsirasdavo kaip skubūs svarbiausios užduoties sprendimai – kaliniai prie darbo buvo sodinami tuoj pat, ypač prie tokio, kurio mažiausiai geidė „laisvieji darbininkai“,

ir niekas nesitikėjo, kad jie to darbo imsis savo valia, nesvarbu, koks gundantis būtų atlygis. Kad ir koks buvo jų deklaruojamas ilgalaikis tikslas, didžiuma panoptinių institucijų pirmiausia buvo *darbo namai.*

Pataisos namų, įkurtų Amsterdame XVII a. pradžioje, projektuotojai ir steigėjai įsivaizdavo „sveikus, santūrius valgytojus, įpratusius dirbti, trokštančius turėti gerą darbą, sugebančius stovėti ant savo kojų ir bijančius Dievo". Jie buvo sudarę ilgą aprašą rankų darbų, kuriais būsimieji įnamiai turėjo užsiimti, kad išsiugdytų minėtas savybes: tai batsiuvystė, piniginių, pirštinių ir krepšelių gamyba, apykaklių ir apsiaustų apsiuvinėjimas, multino ir vilnonio audinio, drobės ir gobeleno audimas, mezgimas, medienos pjovimas, dailidystė, stiklo pūtimas, pintinių pynimas etc. Po keleto neryžtingų bandymų įgyvendinti pirminį darbų sąrašą praktiškai labai greitai gamybinė veikla tuose namuose buvo apribota braziliško kampešmedžio brūžinimu – tai ypač sunkus ir alinantis darbas, kuris iš pradžių buvo laikomas tik bausme, ir jei ne prievartinis pataisos namų režimas, neatrodė, jog atsirastų norinčių jį dirbti[4].

Jau iš pat pradžių buvo aršiai svarstomas, o ir iki šių dienų tebėra ginčytinas klausimas, ar kurie nors iš dau-

[4] Žr. Thorsten Sellin. *Pioneering in Penology: the Amsterdam Houses of Correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* – Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1944, pp. 27-29, 58-59.

gybės rūšių pataisos namų kada nors yra įgyvendinę skelbtą „perauklėjimo“, „moralinės pertvarkos“, „socialinės kompetencijos grąžinimo kaliniams“ tikslą. Tarp tyrinėtojų vyrauja nuomonė, jog, priešingai kuo geriausioms intencijoms, atidžiai prižiūrimiems įkalinimo namams būdingos sąlygos veikė *prieš* „perauklėjimą“. Išsakyti darbo etikos priesakai nesuderinami su prievartiniu kalėjimų, nesvarbu, kaip juos vadintume, režimu.

Thomas Mathiesenas, žymus norvegų teisės sociologas, remdamasis solidžiais argumentuotais ir nuodugniais tyrimais, dėsto apgalvotą nuomonę, jog „per visą savo istoriją kalėjimas iš tikrųjų niekad žmonių neperauklėjo. Jis niekada žmonėms „nesugrąžino kompetencijos“[5]. Užuot tai darę, kalėjimai savo įnamius *sukalėjimindavo* (Donaldo Clemmerio terminas)[6] – tai yra paskatindavo arba priversdavo juos perimti kalėjimo ir vien kalėjimo aplinkai būdingus įpročius bei papročius, smarkiai besiskiriančius nuo tų elgesio pavyzdžių, kuriuos palaiko už sienų viešpataujančios kultūros normos; „sukalėjiminimas“ kaip tik ir buvo priešingas „perauklėjimui“ bei pati didžiausia kliūtis „kompetencijos sugrąžinimo kelyje“.

[5] Thomas Mathiesen. *Prison on Trial: a Critical Assessment.* – London: Sage, 1990, p. 40.

[6] Žr. Donald Clemmer. *The Prison Community.* – New York: Holt, Reinhart & Winston, 1940.

Tačiau reikalas tas, jog, kitaip nei anais laikais, kai Amsterdame išsilavinusių visuomenės sluoksnių džiaugsmui buvo atidaryti Pataisos namai, šiandien „perauklėjimo“ klausimas žinomas ne tiek dėl vykstančių ginčų, kiek dėl mažėjančios jo svarbos. Daugelis kriminologų, ko gero, dar kurį laiką tęs senus, bet taip ir neišspręstus baudžiamosios ideologijos *querelles*, tačiau šiuolaikinio baudžiamosios sistemos specialistų mąstymo produktyviausias išeities taškas iki šiol yra kaip tik atmesti visas nuoširdžias ar dviveidiškas „ketinimų perauklėti deklaracijas“.

Pastangos grąžinti kalinius prie darbo gali būti, o gali ir nebūti vaisingos, tačiau jos turi prasmę tik tada, jei darbas jau laukia; tas pastangas dar labiau žadina tai, jei darbas nekantriai laukia. Pirmoji sąlyga šiuo metu retai bepasitaiko, o antrosios akivaizdžiai nebėra. Kadaise aistringai troškęs sugerti vis didėjantį darbo jėgos kiekį kapitalas dabar nervingai reaguoja į žinias apie mažėjantį nedarbą; per savo įgaliotinius fondų biržose jis apdovanoja kompanijas už darbuotojų ir darbo vietų mažinimą. Šiomis sąlygomis įkalinimas jau nebėra nei darbo mokykla, nei antrarūšis, prievartinis būdas sustiprinti gamybinių jėgų gretas, kai įprastiniais, tinkamesniais „savanoriškais“ būdais nebepajėgiama į gamybos orbitą įtraukti ypač užsispyrusių ir nesuvaldomų „nekvalifikuotų žmonių“ grupių. Dabartinėmis

sąlygomis įkalinimas yra greičiau *įdarbinimo alternatyva*: būdas atsikratyti didelės gyventojų dalies (ar ją neutralizuoti), kuri kaip gamintoja nebereikalinga ir kuriai nebėra darbo, prie kurio ji galėtų būti „sugrąžinta".

Šiandien spaudžiama *suardyti* nuolatinio, nuo skambučio iki skambučio, reguliaraus ir stabilaus darbo įgūdžius. Ką gi kita galėtų reikšti „lanksčios darbo jėgos" lozungas? Išgirtoji strategija verčia dirbančiuosius ne *mokytis*, o *užmiršti* tai, ko anomis laimingomis moderniosios pramonės dienomis darbo etika turėjo juos išmokyti. Darbo jėga gali tapti tikrai „lanksti" tik tuo atveju, jeigu dabartiniai ir būsimi tarnautojai neteks savo išsiugdytų kasdienio darbo įpročių, atpras nuo pamainų, nuolatinės darbo vietos ir bendradarbių kompanijos; jei tik jie nebesipratins prie jokio darbo, o labiausiai – jei jie susilaikys (ar jiems nebebus leidžiama to daryti) nebeugdę profesinio požiūrio į jokį atliekamą darbą ir atsikratys liguisto polinkio fantazuoti apie darbuotojų teises ir pareigas.

Savo metiniame susitikime, vykusiame 1997 metų rugsėjo mėnesį Honkonge, Tarptautinio valiutos fondo ir Pasaulio banko valdytojai griežtai kritikavo vokiečių ir prancūzų vyriausybių pastangas kuo daugiau žmonių sugrąžinti prie darbo. Tokias pastangas jie palaikė priešinimusi „darbo rinkos lankstumo" tendencijoms. Jie aiškino, jog tas lankstumas kaip tik ir keliąs

reikalavimą, kad būtų panaikinti „pernelyg palankūs“ darbo vietas ir atlyginimus ginantys įstatymai, panaikinti visi „iškraipymai“, trukdantys grynajai konkurencijai, palaužtas dabartinės darbo jėgos priešinimasis jų įgytų „privilegijų“ atšaukimui[7], o „privilegijos“ – tai visa, kas susiję su jų darbo vietos stabilumu bei pajamų apsauga. Kitaip tariant, dabar būtinos naujos sąlygos, palankios įpročiams bei požiūriams, visiškai priešingiems tiems, kuriuos pranašavo darbo etika ir kuriuos rėmė tą etiką turėjusios įdiegti panoptinės institucijos. Darbo jėga turi užmiršti savąjį sunkiai išsiugdytą pasišventimą dirbti ir sunkiai įgytą emocinį prisirišimą prie darbo vietos bei asmeninį suinteresuotumą savo gerove.

Šiame kontekste mintis, jog Pelikanų įlankos kalėjimas esąs tam tikra vėlesnė forma ankstyvųjų pramoninių darbo namų, kurių patyrimą, tikslus ir neišspręstas problemas atspindėjo Panoptikono projektas, atrodo kur kas mažiau įtikinama. Už betoninių Pelikanų įlankos kalėjimo sienų nedirbamas joks produktyvus darbas. Nenumatytas ir joks darbinis apmokymas: kalėjimo projekte neskirta vietos tokiai veiklai. Iš tikrųjų kaliniams šis kalėjimas nėra jokia mokykla – ten nemo-

[7] Žr. Serge'o Marti ataskaitą apie Honkonge vykusį susitikimą, „Le FMI critique les méthodes anti-chômage de Bonn et Paris“. In *Le monde*, 19 September 1997.

koma net grynai formalios drausmės. Panoptikono esmė, svarbiausias nepaliaujamos priežiūros tikslas buvo pasiekti, kad kaliniai atliktų tam tikrus veiksmus, laikytųsi tam tikrų taisyklių, darytų tam tikrus dalykus. Tačiau tai, ką savo vienutėse *veikia* Pelikanų įlankos kalėjimo įnamiai, *nieko nereiškia. Reiškia* tik tai, kad jie *yra čia.* Šis kalėjimas nebuvo sumanytas kaip disciplinuotumo ar disciplinuoto darbo fabrikas. Jis buvo sumanytas kaip *atskirties fabrikas,* taip pat žmonių, įpratusių būti *atskirtais,* fabrikas. Atskirtųjų ženklas laiko/erdvės susitraukimo epochoje yra *imobilumas.* Pelikanų įlankos kalėjimas yra beveik tobulas kaip tik dėl *imobilumo* metodikos.

Koncentracijos stovyklos buvo totalitarinės visuomenės laboratorijos, kur buvo tiriamos žmonių nuolankumo ir vergiškumo ribos. Panoptikono pobūdžio darbo namai buvo industrinės visuomenės laboratorijos, kur buvo eksperimentuojama su žmonių veiklos rutininimo ribomis, o Pelikanų įlankos kalėjimas yra „globalizuotos" (ar, Alberto Melucci'o teigimu, „planetinės") visuomenės laboratorija, kur išbandomi globalizacijos atstumtųjų bei globalizacijos atliekų erdvinio įkalinimo metodai ir tiriamos jų galimybės.

kalėjimai
išnykus pataisos namams

Thomas Mathiesenas savo knygoje *Kalėjimo byla* ne tik kruopščiai analizuoja perauklėjamąją funkciją, bet ir kitus plačiai paplitusius teiginius, pateisinančius įkalinimą kaip būdą spręsti aktualias ir kenksmingas socialines problemas – prevencinio kalėjimų vaidmens (visuotiniu ir individualiu požiūriu), veiksnumo apribojimo, atbaidymo ir paprastos bausmės teorijas, – visos jos, be išimties, pasirodo esančios logiškai ydingos ir empiriškai neįrodomos. Iki šiol nebuvo surinkta jokių duomenų, kurie paremtų, juo labiau įrodytų prielaidas, neva kalėjimai vaidina teorijose jiems numatytus vaidmenis, o jei kalėjimai, stengdamiesi tuos vaidmenis atlikti, ir pasiekia kokių rezultatų, tai didžiuma ypatingų priemonių, kurių šios teorijos siūlo ar įtaigauja imtis, teisingumo požiūriu neišlaiko paprasčiausio etinio pagrįstumo bei padorumo išbandymo. (Pavyzdžiui: „koks yra moralinis pagrindas bausti, gal net griežtai, žmogų tam, kad visai kiti žmonės būtų įspėti nedaryti tokių veiksmų?“ Šis klausimas yra etiškai dar keblesnis dėl to, kad „mūsų baudžiami žmonės dažniausiai yra skurdžiai ir labai paniekinti žmonės, kuriems reikia labiau padėti negu juos bausti“[8].)

[8] Mathiesen. *Prison on Trial*, p. 70.

Beveik visose šalyse daugėja, ir labai sparčiai, kalinių ar laukiančių tikėtino įkalinančio nuosprendžio žmonių. Beveik visur prasidėjęs kalėjimų tinklų statybos bumas. Visame pasaulyje didėja valstybių biudžetų išlaidos „įstatymo ir tvarkos pajėgoms", daugiausia nuolatiniams policijos būriams ir kalėjimų tarnyboms. Reikšmingiausia tai, kad tiesiogiai konfliktuojančių su įstatymu ir potencialiai įkalintinų asmenų procentas didėja tokiu tempu, kuris liudija vykstant jau ne vien kiekybinius pokyčius ir perša mintį apie „sparčiai didėjančią biurokratinio sprendimo, kaip baudžiamosios politikos komponento, reikšmę". Be to, tas tempas yra ženklas, kad daugelis vyriausybių laikosi prielaidos, kurią plačiai remia viešoji nuomonė, neva „didėja poreikis disciplinuoti didelius gyventojų segmentus ir grupes"[9].

Kitaip tariant, greitas baudimo įkalinant plitimas rodo, jog randasi tam tikros naujos, didelės gyventojų grupės, kurios dėl vienos ar kitos priežasties laikomos grėsme socialinei tvarkai, o jų prievartinis iškėlimas iš socialinės sąveikos srities per įkalinimą pripažįstamas veiksmingu būdu nukenksminti tą grėsmę ar apraminti jos keliamą visuomenės susirūpinimą.

Atliekančių kalėjimuose bausmę žmonių dalis įvairiose šalyse skiriasi; šitai atspindi kultūrinių tradicijų

[9] Mathiesen. *Prison on Trial*, p. 13.

savitumus, baudžiamosios teorijos ir praktikos istorijas, tačiau spartus tos dalies didėjimas, atrodo, yra visuotinis reiškinys, būdingas „labiausiai išsivysčiusiam" pasaulio smaigaliui. Pasak pačių naujausių duomenų, kuriuos skrupulingai palygino Nilsas Christie, JAV šioje srityje smarkiai lenkia kitas šalis (nors šiuo požiūriu ją sparčiai vejasi naujoji Rusijos Federacija): iš viso baudžiamoji sistema prižiūri daugiau kaip 2 procentus JAV gyventojų. Didžiausią įspūdį daro didėjimo tempas. 1979 metais 100 tūkst. gyventojų teko 230 kalinių, o 1997 metų sausio 1 dieną – jau 649. (Suprantama, kai kuriuose rajonuose šis santykis yra daug didesnis: Anakostijos apygardoje, kur susibūrė didžiuma Vašingtono varguolių, pusė vyrų nuo 16 iki 35 metų šiuo metu arba laukia teismo, arba yra įkalinti, arba nuteisti lygtinai[10].) JAV kol kas toli priekyje, tačiau didėjimas pastebimas visur. Net Norvegijoje, pasižyminčioje santūrumu taikant įkalinimo bausmes, kalinių dalis išaugo nuo mažiau kaip 40 kalinių 100 tūkst. gyventojų septintojo dešimtmečio pradžioje iki 64 dabar. Olandijoje per tą patį laiką kalinių 100 tūkst. gyventojų padaugėjo nuo 30 iki 86, Anglijoje ir Velse 100 tūkst. gyventojų šiuo metu tenka 114 kalinių, o šaliai „kas savaitę reikia naujo

[10] Žr. Laurent Zucchini. „Ségregation ordinaire à Washington". In *Le monde*, 25 September 1997.

kalėjimo, kad priglobtų šį, atrodo, nesiliaujantį prieaugį“[11].

Kadangi didėjimas vyksta ne vien kokioje rinktinėje valstybių grupėje, o yra bemaž visuotinis, tai, ko gero, klaidinga ar visiškai bergždžia būtų šitai aiškinti valstybių viduje vykdoma politika, vienų ar kitų politinių partijų ideologijomis bei praktikomis (net jeigu lygiai neteisinga būtų ir neigti galimą įvairių vykdomų politikų poveikį to didėjimo spartėjimui ar lėtėjimui). Be to, nėra jokių įrodymų, kad kur nors rinkimų kovose diskusijų objektu būtų tapęs tikėjimas, neva kalėjimai – tai pagrindinė priemonė išspręsti vadinamąsias erzinančias ir rūpestį keliančias problemas; besivaržančios jėgos, kad ir kaip skirtųsi jų požiūriai į kitus svarbius dalykus, linkusios šiuo klausimu visiškai sutarti, o vienintelis visų jų viešai demonstruojamas interesas yra įtikinti rinkėjus, kad kiekviena jų, stengdamasi įkalinti nusikaltėlius, bus ryžtingesnė ir negailestingesnė nei politinės priešininkės. Tad maga padaryti išvadą, jog aptariamo didėjimo priežastys turėtų būti viršpartinės ir viršvalstybinės kilmės – išties daugiau globalinio negu lokalinio pobūdžio (ir teritoriniu, ir kultūriniu atžvilgiu). Labai galimas dalykas, kad šitos priežastys ne šiaip paviršutiniškai susijusios su plačiu spektru pokyčių, apibendrintai vadinamų globalizacija.

[11] Žr. Nils Christie, „Penal Geography“ (nespausdintas rankraštis).

Viena akivaizdi aptarto didėjimo priežastis yra ta, kad dalykai, priskiriami „įstatymo ir tvarkos“ pastraipai, įspūdingai įtraukiami į visuomenės interesų lauką, ypač kai tie išsklaidyti interesai atspindimi mokslingose ir autoritetingose socialinių negalių interpretacijose ir politinėse programose, žadančiose jas išgydyti. Knygoje *Postmodernybė ir jos keliami rūpesčiai* (1997) įrodinėjau, jog nesvarbu, ar Sigmundas Freudas buvo teisus, ar klydo sakydamas, kad didelės dalies asmeninės laisvės iškeitimas į dalinį, kolektyvo laiduojamą saugumą „klasikiniu“ moderniosios civilizacijos tarpsniu buvo pagrindinė psichinių sutrikimų ir kančių priežastis, – šiandien, vėlyvuoju arba postmoderniuoju modernybės tarpsniu, plačiai išplitusius baimės ir susirūpinimo jausmus kelia priešinga tendencija – polinkis didžiumą saugumo iškeisti į tai, kad būtų panaikinama vis daugiau suvaržymų, trukdančių laisvai rinktis. Kaip tik tie jausmai ir siekia iškrovos (arba būti nukreipti) per rūpinimąsi įstatymu ir tvarka.

Norint visiškai suprasti šį nepaprastą „rūpinimosi perkėlimą“, būtina vėl sujungti tai, ką atskyrė kalba dėl savo kartais perdėto užsidegimo išskaidyti ir apibūdinti. Emocijų/nuostatų vienybę, kuri grindžia tariamai skirtingas, nes kalbos išskirtas, apsaugotumo, saugumo ir tikrumo patirtis, anglakalbiui sunku aptikti, tačiau daug lengviau pagauti kalbantiems vokiškai dėl šiuo atveju

reto šios kalbos taupumo: vokiečių kalbos žodis *Sicherheit* apima visas tris patirtis (apsaugotumo, saugumo ir tikrumo; *safety*, *security*, *certainty*) atsisakydamas pripažinti jų autonomiškumą, kurį anglakalbius kalba yra išmokiusi laikyti savaime aiškiu dalyku.

Freiheit tapo pažeidžiama ankstyvajai modernybei ieškant tvarkos teikiamų apsaugotumo, saugumo ir tikrumo, o *Sicherheit* yra pirmutinė vėlyvosios modernybės laikais karjerą padariusios individualios laisvės auka. Kadangi mes vargu ar sugebėtume skirti tris nerimo tipus, jei ne tie trys žodžiai, nurodantys tris semantinius objektus, nekelia nuostabos, kad nerizikingų, *saugių* pasirinkimų stoką ir didėjantį žaidimo taisyklių neaiškumą, dėl kurio didžiuma ėjimų ir ypač jų pasekmės tampa *neužtikrinti*, linkstama suvokti kaip grėsmę *apsaugotumui* – pirmiausia kūno, po to nuosavybės, kitaip tariant, erdviškai praplėsto kūno apsaugotumui. Vis nesaugesniame ir netikresniame pasaulyje nepaprastai vilioja atsitraukti į saugią teritoriškumo prieglaudą; tad teritorijos gynimas – „apsaugoti namai" – tampa visrakčiu, tinkančiu visoms durims, kurios, jaučiama, turėtų būti užrakintos, kad atremtų trigubą grėsmę dvasiniam ir materialiniam komfortui.

Vis didesnė įtampa gaubia apsaugotumo paieškas. O kur įtampa, ten sumanūs investuotojai ir tikslingai veikiantys biržos makleriai neabejotinai susikraus politinį

kapitalą. Kaip ir pačios baimės, taip ir apeliavimas į su apsaugotumu susijusias baimes yra viršklasinio ir tarppartinio pobūdžio. Galbūt tai laimingas aplinkybių sutapimas politiniams vairininkams ir besiviliantiems, kad tikrosios nesaugumo ir neužtikrintumo problemos virto rūpinimusi apsaugotumu. Regint, kaip politikai triukšmauja ir gyvai gestikuliuoja dėl trečiosios problemos, galima manyti, kad jie kažką daro ir dėl pirmųjų dviejų problemų.

Išties tai laimingas sutapimas, kadangi pirmieji du nerimą keliantys dalykai faktiškai nepanaikinami. Vyriausybės negali rimtai žadėti nieko kita kaip daugiau „darbo jėgos lankstumo", o šitai galiausiai reiškia daugiau nesaugumo ir vis skausmingesnio bei labiau sekinančio netikrumo. Rimtos vyriausybės negali žadėti nė tikrumo; juk jau beveik visuotinai priimta išankstinė išvada, jog vyriausybės turi pripažinti laisvę savo nepastovumu pagarsėjusioms „rinkos jėgoms", kurios, iškovojusios eksteritorialumą, tapo nepasiekiamos jokiems beviltiškai „lokalių" vyriausybių veiksmams. Vis dėlto noras ką nors daryti ar atrodyti ką nors darančiu kovoje su asmeniniam apsaugotumui grasinančiu nusikalstamumu yra praktiškas pasirinkimas – ir, beje, turintis didelį rinkiminį potencialą. Rezultatas bus tas, kad *Sicherheit* pelnys mažai, tačiau rinkėjų gretos padidės.

Sudėtingos *Sicherheit* problemos pavertimas asmeninio apsaugotumo problema teikia ir kitokios politinės naudos. Kad ir kas būtų daroma apsaugotumui užtikrinti, tai yra nepalyginti įspūdingiau, žiūrimiau, „televiziškiau" negu koks siekis įsiskverbti į gilesnius, todėl ir mažiau apčiuopiamus ir neabejotinai abstraktesnius negalios klodus. Kova su nusikalstamumu, kaip ir pats nusikalstamumas, ypač nukreiptas prieš kūnus ir privačią nuosavybę, yra puikus, jaudinantis, labai žiūrimas spektaklis. Tai gerai žino žiniasklaidos leidėjai ir scenaristai. Jei spręstume apie visuomenės būseną iš jos sudramatintų vaizdinių (didžiuma mūsų taip ir daro, nesvarbu, linkę mes šitai pripažinti kitiems ir sau ar ne), tai ne tik nusikaltėlių ir „paprastų žmonių" santykis pasirodytų smarkiai viršijąs tikrąją įkalintųjų dalį, ne tik pasaulis kaip visuma atrodytų esąs pirmiausia padalintas į nusikaltėlius ir tvarkos sergėtojus, bet ir visas žmonių gyvenimas atrodytų vairuojąs siauru tarpekliu tarp fizinio užpuolimo grėsmės ir kovos su potencialiais užpuolikais.

Visuminis rezultatas yra save skatinanti baimė. Rūpinimasis asmeniniu apsaugotumu, pripūstas ir perkrautas nesuvokiamų prasmių, viršijančių jo apimtį ir kylančių iš egzistencinio nesaugumo bei psichologinio netikrumo, dunkso virš visų aiškių baimių, kitas nerimo

priežastis paskandindamas dar tamsesniame šešėlyje. Vyriausybės gali jausti palengvėjimą: niekas ar beveik niekas nevers jų rūpintis tokiais dalykais, kuriems sugriebti ir išlaikyti jų rankos pernelyg trumpos bei silpnos. Niekas nekaltins jų, jog nieko nedarančios žmonių nerimui išsklaidyti, nes kasdien žiūrime dokumentines apybraižas, dramas, dokumentines dramas ar skrupulingai pastatytas ir kaip dokumentines apybraižas pateikiamas dramas, pasakojančias apie naujus, patobulintus policijos ginklus, moderniausius kalėjimų užraktus, signalizaciją nuo įsilaužėlių bei automobilių vagių, nusikaltėliams paskiriamą trumpą griežtą šoko terapiją, narsius apsaugos pareigūnus ir policininkus, rizikuojančius savo gyvybe, kad mes ramiai galėtume miegoti.

Naujų kalėjimų statymas, naujų įstatymų, kurie daugina įkalinimu baudžiamų įstatymo pažeidimų, rašymas, bausmės ilginimas – visos šios priemonės didina vyriausybių populiarumą, jos rodo vyriausybes esant tvirtas, sumanias, ryžtingas, o svarbiausia, „kažką darančias“, kaip galima numanyti, ne tik savo valdinių apsaugotumui, bet ir jų saugumui bei tikrumui laiduoti, ir darančias šitai labai dramatišku, juntamu, regimu, tad ir įtikinamu būdu.

Baudžiamųjų operacijų įspūdingumas – visapusiškumas, griežtumas ir staigumas – svarbesnis negu jų efektyvumas, kuris, turint omenyje visuomenės abejingumą

ir jos atminties trumpalaikiškumą, retai kada kaip nors patikrinamas. Įspūdingumas svarbesnis net už tikrąjį atskleistų ir paskelbtų nusikaltimų skaičių, nors, aišku, kartais naudinga atkreipti publikos dėmesį į naują nusikaltimų rūšį, kuri pasirodo esanti ypač šlykšti, atgrasi ir sykiu išplitusi; pradedama nauja tikro nusikaltimo atskleidimo ir baudimo kampanija padeda nukreipti visuomenės mintis į nusikalstamume ir nusikaltėliuose įsišaknijusius pavojus ir neleidžia jai susimąstyti, kodėl, nepaisant sergėtojų pažadų įtvirtinti geidžiamą *Sicherheit*, vis tiek, kaip ir anksčiau, žmonės jaučiasi neužtikrinti, sutrikę ir įbauginti.

Nėra paprastas atsitiktinumas ir ryšys tarp dviejų dalykų: tarp vėlyvajai moderniajai/postmoderniajai būčiai būdingos tendencijos endeminio nesaugumo ir netikrumo keliamus rūpesčius susieti į vieną viską apimantį rūpinimąsi asmeniniu apsaugotumu ir nacionalinių valstybių politikoje išryškėjusių naujų realijų, ypač „globalizacijos" epochai būdingo apgenėto valstybinio suverenumo varianto.

Visas jėgas lokaliniu mastu skirti „saugiai aplinkai" ir viskam, kas tikrai ar tariamai gali su ja sietis, – kaip tik to dabar jau globalinės, tad ir eksteritorinės, „rinkos jėgos" geidžia iš nacionalinių valstybių vyriausybių (veiksmingai neleisdamos joms nieko daugiau veikti). Globalinių finansų pasaulyje valstybių vyriausybėms

skirtas vaidmuo ne ką reikšmingesnis nei didžiulių policijos nuovadų; patruliuojančių ir iš gatvių elgetas, įkyruolius bei vagišius šluojančių policininkų skaičius ir profesionalumas, kalėjimo sienų tvirtumas – svarbiausi veiksniai, lemiantys „investuotojų pasitikėjimą“, o į juos labai atsižvelgiama sprendžiant, ar įdėti, ar išimti pinigus. Kuo puikiau atlikti nuovados policininko darbą – tai geriausias (gal net vienintelis) būdas valstybės vyriausybei išmelsti iš nomadinio kapitalo investicijų į gyventojų gerovę; tad trumpiausias kelias į krašto ekonominį suklestėjimą ir sykiu į „gerai besijaučiančių“ rinkėjų širdis – viešai demonstruoti, kaip meistriškai ir narsiai valstybė sugeba palaikyti tvarką.

Rūpinimasis „valstybės tvarka“, kadaise buvęs sudėtingas ir painus uždavinys, atspindintis gausybę siekių ir platų, daugiaaspektį valstybės suverenitetą, tampa daug siauresne užduotimi – kovoti su nusikaltimais. O šiame darbe vis privilegijuotesnis, išties pagrindinis tampa įkalinimo politikos vaidmuo. Kovos su nusikaltimais svarba pati savaime nepaaiškina kalėjimų bumo; pagaliau juk yra ir kitų būdų kovoti su realiais ar menamais pavojais, grasančiais asmeniniam piliečių saugumui. Be to, iki šiol taip ir neįrodyta, jog sodinti žmones į kalėjimą, ir dar kuo ilgesniam laikui, yra efektyviausias iš tų būdų. Tad galima numanyti, jog esama kitų veiksnių, skatinančių pasirinkti kalėjimą kaip įti-

kinamiausią įrodymą, kad išties „kažkas buvo padaryta“, kad žodžiai tampa kūnu. Paversti įkalinimą lemiama kovos už piliečių saugumą strategija reiškia problemos imtis šiuolaikiškai, vartojant labai suprantamą ir į įprastą patyrimą besikreipiančią kalbą.

Šių dienų egzistencija yra „ištempta“ tarp globalinio ir lokalinio hierarchijos polių; globalinė judėjimo laisvė yra socialinio pakilimo, pažangos ir sėkmės ženklas, o nejudrumas skleidžia šleikštų pralaimėjimo, nenusisekusio gyvenimo ir paliktumo dvoką. Globalumas ir lokalumas vis labiau įgyja priešingų (ir sykiu aukščiausių) vertybių pobūdį, tokių vertybių, kurių karščiausiai geidžiama ar nekenčiama, apie kurias sukasi gyvenimo svajonės, košmarai ir kovos. Gyvenimo siekiai dažniausiai išreiškiami per mobilumo, laisvo vietos pasirinkimo, keliavimo, pasaulio pamatymo prizmę; priešingai, gyvenimo baimės aptariamos per apribojimo, pokyčių stokos, negalėjimo apsilankyti ten, kur kiti lengvai nuvyksta, žvalgosi ir patiria malonumą, prizmę. „Geras gyvenimas“ yra gyvenimas judant; tiksliau kalbant, tai komfortas, kurį teikia tikrumo jausmas, jog prireikus gali lengvai išvykti. Laisvė pirmiausia ėmė reikšti pasirinkimo laisvę, o pasirinkimas įgavo ryškų erdvinį matmenį.

Laiko/erdvės sutrauktumo epochoje iš toli moja tiek daug nuostabių, neišbandytų pojūčių, kad „namais“, kaip visada viliojančiais, jau mėgaujamasi greičiau jaučiant

saldžiarūgštį ilgesio prieskonį. Savo masyviu plytų ir skiedinio pavidalu „namai“ kelia apmaudą ir norą maištauti. Namai virsta kalėjimu, jei jie užrakinami iš išorės, jei išėjimas yra tik tolima perspektyva ar net visai neįtikėtinas dalykas. Būti prievarta prikaustytam prie tam tikros vietos ir jos apribotam, negalinčiam niekur išvykti, atrodo, yra pati nepakenčiamiausia, labiausiai kankinanti ir atstumianti padėtis; ta padėtis ypač žeidžia greičiau dėl draudimo judėti nei dėl niekais virstančio noro išvykti. Atimta galimybė judėti yra galingiausias impotencijos, neįgalumo – ir skausmo – simbolis.

Tad nenuostabu, jog idėja, neva įkalinimo bausmė – tai pats veiksmingiausias būdas sutramdyti potencialiai pavojingus žmones ir sykiu pats skaudžiausias atlygis už blogus darbus, yra lengvai „suprantama“ ir apskritai „savaime aiški“. Žmonės, kuriems neduoda ramybės baimė būti imobilizuotiems, natūraliai tokios lemties linkės ir reikalaus tiems, kurių jie bijosi ir kuriuos laiko nusipelniusiais griežtos ir žiaurios bausmės. Palyginti su įkalinimu, kitos atbaidymo ir atpildo formos atrodo apgailėtinai švelnios, nepakankamos ir neveiksmingos – neskausmingos.

Tačiau kalėjimas reiškia ne tik imobilizaciją, bet ir iškeldinimą. Šitai taip pat didina visuotinį jo patrauklumą kaip tinkamiausios priemonės „pakirsti pavojų iš pašaknų“. Įkalinimas reiškia ilgai trunkančią, galbūt

nuolatinę atskirtį (mirties bausmė yra idealus pavyzdys, pagal kurį matuojamas kitų bausmių ilgis). Ši reikšmė taip pat užgauna labai jautrią stygą. Iškeltas lozungas „padarykime mūsų gatves vėl saugias“ – o kas teikia daugiausia vilčių, kad šis lozungas bus įgyvendintas, jei ne visų keliančių grėsmę perkėlimas į nebematomas ir nebepasiekiamas erdves, iš kurių jie jau nebegalėtų ištrūkti?

Aplinkos nesaugumas koncentruojasi į baimę dėl asmeninio apsaugotumo, o šią savo ruožtu dar labiau didina prieštaringa, nenuspėjama pašaliečio figūra. Ateivis gatvėje, bastūnas prie namų... Signalizacija nuo įsilaužėlių, stebimas ir patruliuojamas kvartalas, saugomi kooperatinio namo vartai: visa tai vienam tikslui – apsisaugoti nuo ateivių. Kalėjimas yra tik radikaliausia iš daugybės priemonių ir skiriasi nuo kitų ne rūšim, o tariamu efektyvumo laipsniu. Įvairiausių signalizacijos įtaisų kultūroje išaugę žmonės natūraliai linkę būti įkalinimo, vis ilgesnio įkalinimo entuziastai. Visa tai puikiai susisieja – egzistencijos chaose vėl įvedama tvarka.

atstumtieji

Thomas Mathiesenas rašo: „Šiandien mes žinome, jog baudžiamoji sistema mieliau smogia visuomenės „apačioms“ nei „viršūnėms“[12]. Teisės ir baudžiamosios

[12] Žr. Mathiesen. *Prison on Trial*, pp. 70-72.

praktikos sociologai pakankamai išsamiai paaiškino, kodėl taip ir turi būti. Nuolat buvo aptariama keletas priežasčių.

Pirmoji priežastis – tai savaip selektyvios įstatymų leidėjų intencijos išlaikyti tam tikrą specifinį tvarkos pobūdį. Labiausiai tikėtini veiksmai tų žmonių, kuriems toje tvarkoje nėra vietos – bedalių ir pažemintųjų, – turi daugiausia šansų patekti į baudžiamąjį kodeksą. Kai iš ištisų tautų atimami jų ištekliai, šitai vadinama „laisvos prekybos skatinimu"; kai iš šeimų ir bendruomenių atimami pragyvenimo šaltiniai, šitai vadinama „etatų mažinimu" ar tik „racionalizavimu". Jokia šių dviejų veikų niekada nebuvo paminėta tarp nusikalstamų ir baudžiamų.

Be to, visi policijos padaliniai, atsidėję „rimtiems nusikaltimams", jau galėjo įsitikinti, jog „viršūnėse" atliktus neteisėtus veiksmus nepaprastai sunku išpainioti iš tankaus kasdienių, „įprastų" kompanijos reikalų tinklo. Kai tik paliečiama veikla, kuria atvirai siekiama asmeninės naudos kitų sąskaita, riba tarp leistinų ir neleistinų žingsnių būtinai yra neaiškiai apibrėžta ir visada ginčytina – nėra ko nė lyginti su patogiu seifo užrakto išlaužimo aiškumu. Tad nenuostabu, kaip išsiaiškino Mathiesenas, kad kalėjimai „daugiausia užpildyti žmonių iš žemesniųjų darbininkijos sluoksnių, kurie apsivogė ar įvykdė kokį kitą „tradicinį" nusikaltimą".

Menkai apibrėžtus „viršūnių“ nusikaltimus dar ir nepaprastai sunku atskleisti. Jie padaromi siaurame rate žmonių, kuriuos sieja bendrininkavimas, ištikimybė organizacijai ir *esprit de corps*, tie žmonės paprastai imasi veiksmingų priemonių susekti, nutildyti ar pašalinti potencialius demaskuotojus. Tiems nusikaltimams padaryti reikia taip gerai išmanyti teisę ir finansus, kad pašaliečiai, ypač nekvalifikuoti ir neįgudę, negali jų perprasti. Tie nusikaltimai „bekūniai“, jie be fizinės substancijos, „egzistuoja“ eterinėje, įsivaizduojamoje grynos abstrakcijos erdvėje, jie tiesiogine prasme yra *nematomi* – norint apčiuopti jų nepagaunamos formos tam tikrą turinį, reikalinga nusikaltėlių lygio vaizduotė. Vadovaudamasi intuicija ir sveiku protu, visuomenė pagrįstai gali įtarti, jog turtų kaupimo istorijoje savo vaidmenį suvaidino ir vagystės, tačiau jas įrodyti tebėra, kaip visiems žinoma, nelengva užduotis.

Tik retais ir ypatingais atvejais „korporaciniai nusikaltimai“ iškyla į viešumą ir patenka į teismą. Išeikvotojai ir mokesčių vengėjai turi daug daugiau galimybių susitarti be teismo negu kišenvagiai ar įsilaužėliai. Be to, atstovaujantys vietinei tvarkai pernelyg gerai suvokia globalinių jėgų viršenybę, tad sėkme laiko, jei pavyksta ir tiek nuveikti.

Kita vertus, kalbant apie „viršūnių“ nusikaltimus, visuomenės budrumas geriausiu atveju yra nepastovus ir

sporadiškas, o blogiausiu – vyrauja abejingumas. Tik išties įspūdinga apgavystė, apgavystė „su žmogišku atspalviu“, kada nukentėjusiuosius – pensininkus ir smulkių santaupų savininkus – galima asmeniškai išvardyti (tačiau ir tokiu atveju dar reikia visos mažos armijos žurnalistų, dirbančių bulvarinėje spaudoje, vaizduotės ir įtaigos), pajėgs pritraukti visuomenės dėmesį ir išlaikyti jį daugiau nei dieną ar dvi. O jau kas vyksta nagrinėjant aukšto lygio sukčių bylas – pernelyg sunku suvokti paprastų dienraščių skaitytojų intelektui; be to, tie procesai – atstumiantys, kadangi jiems trūksta to dramatizmo, kuris įprastų vagių bei žudikų teismus paverčia tokiu patraukliu spektakliu.

Tačiau svarbiausia, jog „viršūnių“ (paprastai eksteritorinių „viršūnių“) nusikaltimo beveik neįmanoma laikyti pagrindine ar pagalbine egzistencinio nesaugumo priežastimi, tad ir tiesiogiai sieti su erzinančiu nerimu, kuris neduoda ramybės natūralizavusiems vėlyvosios modernybės laikų gyventojams ir verčia juos kankintis dėl asmeninio saugumo, – joks vaizduotės polėkis nepadės suvokti to nusikalstamumo kaip grėsmės asmeniniam saugumui. Visoks pavojus, kurį galima pajausti ar įtarti kylant iš „viršūnių“ nusikalstamumo, yra visiškai kitokio pobūdžio. Būtų nepaprastai sunku įsivaizduoti, kaipgi tokių nusikaltėlių atidavimas į teisingumo rankas galėtų palengvinti kasdienes kančias, siejamas su apčiuopia-

mesniais pavojais, tykančiais tavojo miesto prastuose rajonuose ir skurdžiose gatvėse. Tad nedaug politinio kapitalo galima būtų išspausti iš vaizdo, jog „kažkas daroma“ su „viršūnių“ nusikalstamumu. Politinis spaudimas įstatymų leidėjams ir tvarkos sergėtojams pasukti smegenis ir pamankštinti raumenis, kad kova su tokios rūšies nusikalstamumu būtų efektyvesnė, būna labai menkas; jo nepalyginsi su visuomenės šauksmais prieš automobilių vagis, plėšikus, prievartautojus bei visus atsakingus už įstatymus ir tvarką, kurie atrodo pernelyg išglebę ar minkšti, kad kuo greičiau nugabentų nusikaltėlius į kalėjimą, kur ir yra jų vieta.

Paskutinis, bet ne mažiau svarbus dalykas yra neaprasto pranašumo jausmas, kurį naujasis globalinis elitas patiria susidurdamas su tvarkos sergėtojais: tvarkos yra vietinės, o laisvosios rinkos dėsniai ir jiems paklūstantis elitas – viršvietiniai. Jei vietinės tvarkos prižiūrėtojai darosi pernelyg įkyrūs ir koktūs, visada būna galimybė kreiptis į globalinius įstatymus siekiant pakeisti vietinės tvarkos sampratas ir vietines žaidimo taisykles. Suprantama, galima ir apskritai išsikelti, jei vietiniai reikalai pernelyg įkaista: elito „globalumas“ reiškia mobilumą, o mobilumas – sugebėjimą pabėgti ir išsisukti. Visada būna tokių vietų, kur vietiniai tvarkos sergėtojai, įvykus konfliktui, mielai pasirengę apsimesti nieko nematą.

Visi šie veiksniai sykiu duoda bendrą rezultatą: nusikalstamumas tapatinamas su (visada vietine) „užribio klase" arba, kitaip tariant, – skurdas kriminalizuojamas. Visuomenės požiūriu įprasčiausi nusikaltėlių tipai beveik be išimties kyla iš visuomenės „apačios". Miestų getai ir pavojingi rajonai laikomi nusikalstamumo ir nusikaltėlių peryklomis. Ir atvirkščiai – nusikalstamumo versmės (išties visus liečiančio nusikalstamumo – laikomo grėsme asmeniniam saugumui) pasirodo nedviprasmiškai esančios vienareikšmiškai lokalios ir lokalizuotos.

Donaldas Clemmeris tikroms įkalinimo pasekmėms nusakyti 1940 metais nukalė terminą „sukalėjiminimas" ir aiškiai nuo jo atskyrė „perugdomąjį" ir „perauklėjamąjį" poveikį, kurį įkalinimui priskirdavo jo teoretikai bei propaguotojai. Clemmeris nustatė, jog kaliniai įtraukiami į ypatingą „kalėjimo kultūrą" ir yra jos suvirškinami, ta kultūra padaro juos dar mažiau tinkančius gyvenimui už sienų, negu jie buvo anksčiau, ir nebe taip sugebančius laikytis „įprasto" gyvenimo taisyklių bei elgsenos normų. Kaip ir visos kultūros, kalėjimo kultūra sugeba save palaikyti. Clemmerio manymu, kalėjimas buvo nusikaltimų mokykla.

Po keturiolikos metų Lloydas W. McCorkle'as ir Richardas R. Kornas paskelbė kitą duomenų seriją[13] ir iš-

[13] Žr. Lloyd W. McCorkle and Richard R. Korn. „Resocialization within walls". In *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1954, pp. 88-98.

skyrė mechanizmą, paverčiantį kalėjimus nusikaltimų mokykla. Visas policinis/teisinis procesas, užsibaigiantis įkalinimu, yra tam tikru požiūriu ilgas ir griežtai sustruktūrintas simbolinio atmetimo ir fizinės atskirties ritualas. Atmetimas ir atskirtis yra ir turi būti pažeminimas; šis procesas turi priversti atmestuosius/atskirtuosius pripažinti savo socialinį ydingumą ir „menkumą". Nenuostabu, jog aukos kyla į kovą. Jos labiau linksta atmesti savo atmetėjus, negu nuolankiai priimti savo atmestumą ir oficialų atmetimą paversti savinieka.

Tam atmestieji/atskirtieji pasitelkia vieninteles jų žinioje esančias priemones, o visoms joms būdinga tam tikra smurto dozė. Vien tik smurtas gali padidinti jų „apmaudo galią" – vienintelę galią, pajėgią stoti prieš neįveikiamą atmetėjų/atskyrėjų galybę. „Atmetėjų atmetimo" strategija greitai susiplaka su atmestųjų stereotipu ir nusikalstamumo vaizdinį papildo nusikaltėlių įgimto polinkio į recidyvizmą bruožais. Viską apsvarsčius, kalėjimai pasirodo esą pagrindiniai save įgyvendinančio pranašavimo įnagiai.

Šitai nereiškia, jog nesama kitų nusikalstamumo priežasčių ar kad nėra tikrų nusikaltėlių; esmė ta, kad atmetimas/atskirtis, kuriuos praktikuoja kalėjimų sistema, yra neatskiriama visuomeninės nusikaltimų „gamybos" dalis ir kad jų poveikio neįmanoma vienareikšmiškai išskirti iš bendrosios nusikalstamumo sferos statistikos. Pradėjus

kalėjimus laikyti daugiausia žemesniųjų sluoksnių ar „varguomenės“ elementų perpumpavimo kanalais, natūralu tikėtis, jog save skatinantys ir save įamžinantys padariniai labiausiai reikšis „žemuosiuose“ visuomenės sluoksniuose, kur ir nusikalstamumas bus „akivaizdžiausias“.

Clemmeris, McCorkle'as ir Kornas tęsė įkalintųjų tyrimus ir savo atradimus vertino įkalinimo padarinių požiūriu. Tačiau galima manyti, kad jų įžvelgti ir atrasti dalykai buvo ne tiek paties kalėjimo, kiek daug platesnių reikšmių – *įkalinimo*, *atmetimo* ir *atskirties* – padariniai. Kitaip tariant, kad kalėjimai buvo laboratorijos, kuriose „normalų“ gyvenimą persmelkiančias tendencijas (nors ir iš dalies išskydusias) buvo galima stebėti labiausiai koncentruotu ir išgrynintu pavidalu (Dicko Hebdidge'o originalus veikalas *Slapstymasis šviesoje (Hiding in the Light)* paremia tokį spėjimą). Jei tai būtų teisinga, tai „sukalėjiminimo“ rezultatas ir plačiai išplitęs polinkis rinktis „atmetėjų atmetimo“ strategiją su visu jos savieigiškumu turėtų nueiti ilgą kelią, kol imtų laužyti mįslingą logiką, būdingą šių dienų manijai rūpintis įstatymu ir tvarka; šitai padėtų paaiškinti menamą sėkmę gudrybės, ta manija pakeičiant rimtą bandymą drąsiai pasitikti didėjančio egzistencinio nesaugumo metamą iššūkį.

Šitai taip pat galėtų padėti suprasti, kodėl globalinių laisvių atėmimas paprastai ataidi vietovių įtvirtinimu.

Atmetimas skatina pastangas apriboti rajonus koncentracijos stovyklų pavyzdžiu. Atmetėjų atmetimas skatina pastangas paversti rajoną tvirtove. Šios dvi tendencijos stiprina viena kitos padarinius ir abi laiduoja, kad fragmentacija bei atitolinimas „apačioje“ ir globalizacija „viršuje“ yra dvyniai.

svetimų kalbų žodžių ir posakių žodynėlis

ab nihilo (*lot.*) – iš nieko
apartheid à rebours (*pranc.*) – netiesioginė segregacija
bricoleur (*pranc.*) – meistrautojas, mėgėjas
chez soi (*pranc.*) – namie
Eindeutigkeit (*vok.*) – aiškumas, nedviprasmiškumas
en vogue (*pranc.*) – madingas
Erfahrung (*vok.*) – patyrimas, patirtis
Erlebnisse (*vok.*) – išgyvenimas, kas patiriama gyvenant
esprit de corps (*pranc.*) – luomo dvasia
fascistantes (*pranc.*) – fašistuojantys
Freiheit (*vok.*) – laisvė
Gemeinschaft (*vok.*) – bendruomenė
Gesellschaft (*vok.*) – visuomenė
glebae adscripti (*lot.*) – pririštas prie žemės, negalintis pasitraukti
Kulturkreise (*vok.*) – kultūros arealai, apskritys
le Pla`n dictateur (*pranc.*) – diktatorius Planas
morcellement (*pranc.*) – smulkinimasis, trupėjimas, dalijimas
Morgen (*vok.*) – rytas; morgenas – senas žemės matas Vokietijoje; Lietuvoje – margas
populus (*lot.*) – tauta, liaudis
pro domo sua (*lot.*) – asmeniniu klausimu, savo reikalu
querelles (*pranc.*) – ginčai
raison d'être (*pranc.*) – egzistavimo prasmė
sans papiers (*pranc.*) – be dokumentų
Sicherheit (*vok.*) – saugumas, patikimumas, tikrumas
sui generis (*lot.*) – savo rūšies, tam tikras
tête-à-tête (*pranc.*) – akis į akį

Abrams, Charles 73
Alberti, Leone Batista 52
apsaugotumas 177-180, 185
arti–toli 25-27
atskirtis 82, 171, 185, 190, 192
atskirtumas 9, 33, 41
atskyrimas 160, 162
atstumas 24, 46, 47, 83
Aubry, F.-L. 62

Baczko, Bronisław 61-64
baimė 76, 176, 178, 183
Balandier, Georges 123
Bateson, Gregory 39
Baudrillard, Jean 135
Baxter, Richard 124
Beck, Ulrich 123
Benedikt, Michael 29, 120
Bentham, Jeremy 77, 164, 165,
Blanchot, Maurice 127
Bourdieu, Pierre 151, 156, 157, 160
Brunelleschi, Filippo 52
Burszta, Wojciech J. 154

Cable, Victor 88
Carrol, John 126
Castoriadis, Cornelius 13, 37, 95, 96, 102
Christie, Nils 42, 44, 161, 163, 174
Clemmer, Donald 167, 190, 192
Clinton, Bill 25
Coyle, Diane 137
Crozier, Michel 55, 108

darbo jėga, lanksti 157-159, 169, 178
deteritorializacija 36
dirbtinė erdvė 56
draudžiama erdvė 36
Duclos, Denis 15
Dunlap, Albert J. 15-20
duomenų bankai 80-82
Durkheim, Emile 47, 94, 135

eksteritorialumas 10, 41, 105, 178
Elin, Nan 76
Elliott, Larry 137

Fitoussi, Jean-Paul 105
Flusty, Steven 37
Foucault, Michel 56, 77, 78, 83
Freud, Sigmund 176
Fried, Marc 73
Friedman, Jonathan 150-153, 155
Fukuyama, Francis 24
Fundamentalizmas 9

Gans, Herbert 73

Gellner, Ernest 50
geografijos pabaiga 24
Giddens, Anthony 94, 123
globalieji 9, 82, 85-86, 150, 152, 153
globalinė (pasaulio) sumaištis 91, 106
globalizacija/universalizacija 93, 155
glokalizacija 109, 113
greitis 24, 33
greitis ir socialinė sutelktis 29

Habermas, Jürgen 64
Harvey, David 87
Hebdidge, Dick 192
Heller, Agnes 138-140
hibridizacija, kultūrinė 10, 152
Hobsbawm, Eric 101
Hugo, Victor 116
Husserl, Edmund 53

imobilumas, imobilizacija 171, 184
informacijos perdavimas 27-29, 154
istorijos pabaiga 24
įstatymas ir tvarka 13, 39, 75, 100, 148, 156, 176, 189, 192

Jacobs, Jane 73
Jowitt, Kenneth 90, 93

Kapuściński, Ryszard 113-115
karas dėl erdvės 19, 38, 46, 51-52
karas dėl nepriklausomybės nuo erdvės 18
Kavanagh, John 111
Keegan, Victor 110-111
Keynes, John Maynard 102
kibererdvė 34-35, 82, 83
komunitarianizmas 9
Korn, Richard R. 190, 192
„korporaciniai nusikaltimai" 187
Kula, Witold 46

laiko/erdvės susitraukimas arba sutrauktumas 8, 10, 87, 154, 171, 183
laisvė 8, 19, 24, 33-34, 106, 183
lankstumas 158-159, 169
Lazarsfeld, Paul 42
Leach, Edmund 47
Le Corbusier, Charles 66-71
Leibniz, Gottfried W. 63
Lévi-Strauss, Claude 48
Lindblom, Charles 51
lokalieji 9, 82, 85-86
lokalizacija 8, 143
lokalumas 9, 10, 183
Luke, Timothy W. 31

Marti, Serge 170
Marx, Karl 60
Mathiesen, Thomas 82-84, 167, 172, 185- 186
Mauss, Marcel 47
McCorkle, Lloyd W. 190, 192
Melluci, Alberto 21-22, 89, 171
miesto planavimas 11, 59, 69
mobilumas 8, 12, 19-20, 22, 27, 34, 82, 108, 132, 159, 189
modernioji valstybė 51, 53, 96
Morelly 59-60

nesaugumas 13, 179, 181, 186, 192
netikrumas 12-13, 26, 55, 75, 108, 149, 159, 179, 181
Niemeyer, Oscar 70, 72
Nietzsche, Friedrich 126
nuotolis 24, 33, 42,52-53, 119, 122, 135
nusikaltėlių perauklėjimas 167-168

O'Brien, Richard 24
Offe, Claus 107
Orwell, George 78

Panoptikonas 11, 56, 77-88, 164, 165, 170, 171
panoptinis valdymas 164
pasaulinis kompiuterinis tinklas (World Wide Web) 28, 84
Passet, René 104, 116
persisluoksniavimas 109
Petrella, Ricardo 120
poliarizacija 10, 12, 33, 137, 143, 159
Poster, Mark 80
postmodernizmas 153
Protagoras 46

Reich, Robert 138
Robertson, Roland 109
Rousseau, Jean-Jacques 63

Saarinen, Esa 127
saugumas 13, 36, 176, 180, 182, 186
Schumpeter, Joseph 27
Scott, Jim 67
Seabrook, Jeremy 122, 139, 140, 144, 146
segregacija 9, 41
Sennett, Richard 73, 75, 87
Sinoptikonas 83-85
skurdo kriminalizavimas 12, 148, 190
sukalėjiminimas 167, 190, 192
sutelktis/skaidymasis 28

Taylor, Mark C. 127
Thatcher, Margaret 16
Thurow, Lester 138
Tietmeyer, Hans 157
tobulas miestas 58-62, 64
Tönnies, Ferdinand 27

urbanistai utopistai 62

vartojimas 125, 145
viešoji erdvė 41, 44
vietovė 19, 35, 41, 42, 73
Virilio, Paul 24, 32

Wacquant, Loïc 156
Weber, Max 95, 124
Wertheim, Margaret 34
Wittgenstein, Ludwig 132
Woollacott, Martin 88
Wright, Georg H. von 89, 94

Zamiatin, Evgenij 78
Zucchini, Laurent 174

žemvaldžiai, svetur gyvenantys 10, 19-20

Zygmuntas Baumanas – vienas žymiausių dabarties mąstytojų, nepaprastai jautriai užčiuopiantis esmines mūsų pasaulį apraizgančių probleminių įtampų gijas ir sykiu savo kūryba kaitinantis intelektualinę akademinių sluoksnių atmosferą. Jo nagrinėjamų problemų ratas toks platus, kad gana pagrįstai jį galima vadinti tiesiog šiuolaikinio gyvenimo filosofu. Toks apibūdinimas savaip susieja du dalykus: Baumaną subrandinusią hermeneutinę *Verstehen* tradiciją ir postmoderniojo mąstymo lauke įsitvirtinusią dekonstravimo nuostatą, kuri jo kūryboje įgyja marksistinio „demistifikavimo" ir hermeneutinio „įtarumo" bruožų. Nesugundytas diskursyvinės dekonstravimo žaismės, jis teigia atsakingumą reikšmingiausiems žmonių santykių „egzistencialams" ir palaiko nuovoką, kas yra teisinga, laisva, lygių žmonių visuomenė, su kuria ir siejama demokratijos ateitis.

Zygmuntas Baumanas gimė 1925 metais Lenkijoje. Vokiečiams okupavus gimtąjį kraštą, jo šeima, kaip ir daugelis žydų, pasitraukė į Sovietų Sąjungą. Ten jis baigė mokyklą, vėliau kovojo su vokiškaisiais okupantais – tarnavo sovietų armijos lenkų daliniuose, dalyvavo šturmuojant Berlyną. Po karo grįžęs į Lenkiją greitai kilo karinės karjeros laiptais, intensyviai studijavo, aktyviai dalyvavo partinėje veikloje.

Tačiau tėvams pradėjus rūpintis išvykti į Izraelį 1953 m. jis netikėtai neteko visų aukštų postų ir, išgyvenęs asmeninę dramą, atsidėjo sociologijai. Greitai tapo žymiausiu Lenkijos sociologu, padėjusiu pamatus šiuo metu garsiai lenkų sociologijos mokyklai. Jį ypač domino jaunimo kultūra, ryškėjantys jos prieštaringumai, kultūros ir intelektualų vaidmuo ideologijos persmelktoje socialistinėje visuomenėje. Ir sociologiniai tyrinėjimai, gilinimasis į „tikrąjį" marksizmą, ir asmeninis patyrimas skatino atskleisti kitokį tikrovės „vaizdinį", nei buvo piešiamas oficialių ideologų ir kultūros priemonėmis diegiamas į žmonių sąmonę. Todėl Baumano pastangos pritaikyti marksizmą naujoms sąlygoms ėmė vis labiau kirstis su oficialiąja linija – 1968 m. dar sykį patyręs staiga aplinkui sutirštėjusią antisemitizmo atmosferą, jo „nebematančių" buvusių kolegų žvilgsnius ir veidus, jis buvo priverstas emigruoti. Kurį laiką paklajojęs po pasaulį, nuo 1971 iki 1990 metų profesoriavo Anglijoje Lydso (Leeds) universitete, kurio garbės profesorius yra iki šiol. Jo ilgų metų darbas įvertintas aukščiausiais sociologiniais apdovanojimais – Amalfi (1990) ir Theodoro Adorno (1998) premijomis.

Emigracijoje Zygmuntas Baumanas toliau plėtojo socialinę teoriją ir, kaip dabar madinga sakyti, stengėsi dekonstruoti socializmą. Jo socialinė teorija iš esmės grindžiama trim kertiniais akmenimis: kultūra, laisvu pasirinkimu, sociologija. Kultūra bendriausia prasme suvokiama kaip tvarkos ir prasmės kūrimas bei įtvirtinimas, o sykiu – to įtvirtinimo būdai, kurie ir užtikrina socializacijos procesą bei jo tęstinumą.

Sociologijos tikslas yra aiškintis tvarkos ir prasmės kūrimo ypatumus, ypač kreipiant dėmesį į žmogaus laisvo pasirinkimo dimensiją. Kaip tik laisvu pasirinkimu buvo grindžiamas socializmo dekonstravimas, o vėliau laisvas pasirinkimas tapo tam tikras etinių postmoderniojo būvio problemų indikatorius. Anuo metu Baumano atlikti socializmo tyrinėjimai neprarado reikšmės – ypač pereinamąjį metą išgyvenančioms visuomenėms: kurdamos naująjį savivaizdį, jos priverstos vienaip ar kitaip suvokti „aną" tapatumą, kurį dažnai linkstama paprasčiausiai „atmesti" ar įvilkti į tinkamesnio diskurso pavidalą, nesiaiškinant nuodingų, ilgai gyvybingomis išliekančių šaknų. Šiuo atžvilgiu svarbi yra jo knyga *Socializmas: veiksminga utopija* (*Socialism: The Active Utopia.* – London: Allen and Unwin, 1976). Socialinės ir kultūros teorijos metmenys buvo nužymėti veikaluose *Kultūra kaip veikla* (*Culture as Praxis.* – London: Routledge, 1973) bei *Hermeneutika ir socialinis mokslas* (*Hermeneutics and Social Science: Approaches to Understanding.* – London: Hutchinson, 1978). Pirmojo veikalo tema atspindi kai kurių to meto socialistinių šalių „marksizmuose" išryškėjusią *praxis* (praktikos) temos svarbą. Kiek vėliau praktikos, veiklos supratimas imtas taikyti ir kai kurių sovietinių mokslo bei istorijos filosofų darbuose.

Praeito amžiaus devintojo dešimtmečio viduryje Zygmuntas Baumanas vis labiau ima gilintis į tą naująjį pasaulio būvį, kurį vienos pakraipos mąstytojai vadina postmoderniuoju, o kitos – globaliniu ar globalizaciniu. Buvo pajausta, jog išseko ne tik socializmo utopija, bet ir pats Švietimo

epochos iškeltas modernizacijos projektas – įsivyravo ta kapitalizmo stadija, kuri socialinių santykių atžvilgiu nusakoma kaip vartotojų visuomenė. Šiam būviui būdingi didžiųjų metanaratyvų suirimas bei visokių tapatumų fragmentavimasis. Modernybės projekto analizė padėjo Baumanui apčiuopti moderniojo valstybinio racionalumo ryšį su Holokausto tragedija: Holokaustą vykdė valstybinė biurokratinė galia, žydų naikinimas buvo sutechnologintas ir juridiškai „pagrįstas". Tas legitimizavimas atskleidžia savitą moderniųjų laikų moralinę bei etinę dilemą: ar valstybės pilietis turi teisę aiškintis moralinį savos šalies įstatymų turinį bei susikurti jų atžvilgiu savo nuostatą ir kaip žmogui elgtis, kai jo moralinė nuostata prieštarauja įtvirtintoms ar įtvirtinamoms teisinėms normoms? Kita vertus, galima kelti ir klausimą, kokios yra demokratinės santvarkos totalitarėjimo prielaidos, glūdinčios pačiame demokratiškume kaip jam būdingas vidinis ne-tapatumas? Moderniojo projekto ir Holokausto sąsajų apmąstymus Baumanas išdėstė iki šiol daug ginčų keliančioje ir į daugelį visuomenės gyvenimo ypatumų kitaip žvelgti verčiančioje knygoje *Modernybė ir Holokaustas* (*Modernity and the Holocaust*. – Cambridge: Polity Press, 1989).

Modernybės analizė tarsi natūraliai atvedė Zygmuntą Baumaną prie postmoderniojo būvio problemų. Pačią postmodernybę jis suvokia kaip savirefleksyvią modernybės pakopą, kada modernybė nelyg išsineria iš savųjų konceptualių bei ideologinių įpročių ir juos „suobjektina" teorinės žiūros lauke. Pagrindinį jo apmąstymų įtampos šaltinį galima

nusakyti kaip tam tikrą laisvės ir nelaisvės esminį prieštaringą sąryšį, įgaunantį savitus pavidalus etinėje, estetinėje ir politinėje sferose. Postmoderniojo pasaulio žmogui pačiam lemta keisti ir kurti savąjį tapatumą ir sykiu už tai prisiimti atsakomybę. Šitaip įgyvendinama jo laisvo pasirinkimo galimybė, atverianti naują laisvės horizontą. Tikimasi, jog naujosios laisvės sąlygomis bus apnaikinti visokie „etniškumai", „šaknys", „žemės ir kraujo" ryšiai, skatinę plėtotis totalitarinę ideologiją ir neapykantą. Tačiau sykiu individas yra įkalinamas naujose, globalizacijos procesų diegiamose atskirčių konfigūracijose, kurios savaip skatina atstumtųjų, marginalizuojamų grupių tapatumų stiprėjimą ir neapykantos kaupimąsi. Postmoderniosios simuliakrų kultūros aplinkoje problemiškas tampa pats individo tapatumas. Viena vertus, galintis jį pasirinkti ar susikurti individas tampa etikos „šaltiniu". Kita vertus, ir deetnizuotus, ir suetnintus tapatumus kultūros industrija gamina kaip vartojimui skirtas prekes; suprobleminus vyro ir moters skirtingumą, tiksliau, jo natūralumą, jau siūloma išbandyti ir įvairių lytinių „konstruktų" – „išlaisvintų" homo- ir heteroseksualinių, transvestitinių ir kitokių kultūrų bei gyvenimo stilių – teikiamus malonumus. Sunku tokio pasirinkimo atsakingumą gvildenti etinio pasirinkimo klausimų plotmėje, nes vienas pagrindinių dabarties pasaulio imperatyvų kaip tik ir yra vartojimas.

Tarsi nepaisydamas vis spartėjančios kultūros industrijos plėtros, Baumanas labai išaukština meno reikšmę šiuolaikiniam žmogui. Dabar jau nebeįmanomi jokie avangardiniai

meno judėjimai, kurie prieš kelis dešimtmečius siekė visai kultūrai primesti tam tikrą į ateitį nukreiptą, pranašišką vertybinę orientaciją. Šiuo atžvilgiu avangardiniam menui buvo būdingas tam tikro „totalitarizmo" bruožas, jis teigė aiškią meno ir nemeno, menininko ir nemenininko skirtį. Sykiu tas menas buvo kritiškai nusiteikęs esamos visuomeninės būklės atžvilgiu. Kritiškumas tebėra svarbus ir dabar – postmoderniojo meno socialinį reikšmingumą lemia jo sugebėjimas atskleisti individo laisvę ribojančių valstybės mechanizmų bei valstybingumo ideologijų veikimą ir šitaip padėti individui laisvintis iš jų įtakos. Baumanas yra įsitikinęs, jog menas kaip ir anksčiau turėtų stoti prieš gyvenimo tikrovę ir stengtis padaryti ją žmogui ir jo laisvai saviraiškai tinkamesne aplinka. Menas turįs gydyti tikrovę nuo jos sukeliamo aklumo. Tačiau šiuo metu jau yra pasikeitęs meno ir tikrovės priešstatos pobūdis, nes menas nebereprezentuoja tikrovės, nebeišreiškia esmės ar tiesos (tuo dar visai neseniai tikėjo didieji modernistai bei meno egzistencinę ir ontologinę svarbą iškėlę filosofai) – jis atskleidžia ypatingą postmoderniojo nuslėptumo įvairovę, kurią socialinė tikrovė stengiasi užmaskuoti įvairiausiais vartotojiškos kultūros pavidalais, žiniasklaidos kuriamais hipertikroviškais „objektyvumo", „įvykio vietos" ir pan. vaizdiniais. Kaip tik meninė praktika (o sykiu ir mąstymas, nes šiuolaikinis menas yra persmelktas refleksyvaus konceptualumo) turi iškelti į dienos šviesą ypatingą postmoderniojo būvio „tikslingumą", kai siekiama ištirpdyti teisingumo ir klaidingumo skirtį ir skatinamas nereikšmingos bei nevaisingos prasmės

antplūdis. Nuvainikuodama šių laikų socialinių institucijų pretenzijas ir reikalavimus, meninė išmonė, kuri yra vienintelė didžioji vaizduotės, įsijautimo ir eksperimentavimo mokykla, gali daug padėti sutrikusiems ir pasimetusiems prasmės bei reikšmės interpretatoriams, kadangi iš tikrovės išvytoms tiesoms belieka viltis susirasti savuosius emigracijos namus mene. Tačiau pats menas, pasak Baumano, jau turįs būti išmintingesnis, apmąstęs siaubingą moderniojo projekto lemtą istorinį patyrimą, suvokiantis savo sąlygiškumą ir išsiugdęs imunitetą prieš gundymus pasitarnauti totalitarinėms užmačioms ar ideologijoms. Toks menas jau galėtų išsakyti tam tikras tiesas apie tikrovę. Šios tiesos padėsiančios žmogui, kuriam ta tikrovė visais įmanomais būdais, pasitelkusi naujausias informacijos technologijas ir jų kuriamas virtualines erdves, įtaigauja, esą prasmės ir esmės paieškos yra bevaisės, nereikšmingos, nešiuolaikiškos, o ir įmanomos tik kaip saviapgaulė. Postmodernaus būvio apmąstymai, sukauptas gyvenimo postmodernaus būvio sąlygomis patyrimas, apimantis įvairiausius „perėjimo" bei tarp-iškumo aspektus, išdėstytas knygose *Postmodernybės užuominos* (*Intimations of Postmodernity*. – London: Routledge, 1992), *Postmodernioji etika* (*Postmodern Ethics*. – Cambridge: Polity Press, 1993), *Gyvenimo fragmentai* (*Life in Fragments*. – Cambridge: Polity Press, 1995), *Postmodernybė ir jos keliami rūpesčiai* (*Postmodernity and Its Discontents*. – Cambridge: Polity Press, 1997).

Esminis klausimas, kaip (ir ar) pasaulio raidą lemiantys procesai bei veiksniai išplečia žmogaus laisvos saviraiškos

galimybių lauką ir socialinio teisingumo „mastą“, susieja „postmoderniojo“ Zygmunto Baumano intelektualinius ieškojimus su globalizacijos problemomis. Jis vienas tų retų mąstytojų, „įveikiančių“ skirstymą į „postmodernistus“ ir „globalistus“. Kaip tik globalizacijos problemų kontekste aktualūs tampa jo jaunystės metų sociologiniai tyrinėjimai bei patyrimas, sukauptas plėtojant marksizmo klasikų įžvalgas ir pasitelkiant jas besikeičiančiam pasauliui aiškinti. Šitai atspindi ir neseniai išleistos jo knygos pavadinimas: *Darbas, vartotojiškumas ir naujieji skurdžiai* (*Work, Consumerism, and the New Poor.* – Buckingham: Open University Press, 1998).

Knygoje *Globalizacija: Pasekmės žmogui* Baumanas siekia apčiuopti globalizacijos procesų esmę ir išryškina prieštaringą jų poveikį žmogui bei jo gyvenamam pasauliui. Žmogus pasijunta nebetekęs pagrindo po kojomis: įprastus geografinius, kultūrinius, politinius pasaulėvaizdžio rėmus bei socialinius santykius keičia dinamiškos ir labai veiksmingos naujų socialinių atskirčių konfigūracijos. Autorius, sakytume, kelia sau humanistinį tikslą – skatinti skaitytoją suvokti šiuolaikinę laisvės ir nelaisvės ar net „įkalinančios laisvės“ dialektiką: laisvė vieniems kartu yra įkalinimas bei pažeminimas kitiems. Globalizacijos teikiamos išsilaisvinimo galimybės, kurios dažnai suprantamos kaip įvairialypis mobilumas, savo ruožtu išskirsto žmones į galinčius jomis pasinaudoti ir neįgalinčius. Ypač aktuali yra knygoje pateikta nacionalinės valstybės sampratos analizė, tačiau galima būtų pridurti, jog globalizacijos sąlygomis iš esmės tik valstybė

pajėgi atsakyti į globalizacijos metamus iššūkius – užtikrinti visuomenės stabilumą ir per demokratinių institucijų laiduojamą socialinių sluoksnių „tarimąsi“ sutelkti juos sąmoningiems kolektyviniams veiksmams.

Pastaruoju metu Zygmuntas Baumanas kone kasmet išleidžia naujų knygų, kurios greitai išverčiamos į kitas kalbas. Galima tik džiaugtis šio didelio mūsų laikų mąstytojo produktyvumu.

VERTĖJAS

Bauman, Zygmunt

Ba597 Globalizacija: Pasekmės žmogui / Zygmunt Bauman; iš anglų kalbos vertė Vytautas Rubavičius. – Vilnius: Strofa, [2002]. – 208 p. (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673; Academia).

R-klė p. 196–198.

ISBN 9986-751-51-9

Zygmunt Bauman (g.1925) – vienas žymiausių dabarties socialinių mąstytojų, sociologijos pasaulio garsenybė – knygoje *Globalizacija: Pasekmės žmogui* siekia apčiuopti globalizacijos procesų esmę ir išryškina prieštaringą jų poveikį žmogui bei jo gyvenamam pasauliui. Žmogus pasijunta nebetekęs pagrindo po kojomis: įprastus geografinius, kultūrinius, politinius pasaulėvaizdžio rėmus bei socialinius santykius keičia dinamiškos ir labai veiksmingos naujų socialinių atskirčių konfigūracijos. Ginčas dėl globalizacijos šiandien jau yra tapęs vienu ryškiausių mūsų laikmečio požymių.

UDK 316.42

ZYGMUNT BAUMAN
GLOBALIZACIJA: Pasekmės žmogui

Redaktorė ALDONA RADŽVILIENĖ
Maketuotoja RAMUNĖ JANUŠEVIČIŪTĖ

Leidykla „Strofa“, a/d 32, LT-2000 Vilnius,
el.p.: strofa@strofa.w3.lt
Spausdino AB „Spauda“, Laisvės pr. 60, LT-2056 Vilnius

t Bauman (g.1925) – vienas žymia
mąstytojų, daugybės knygu autorius,
postmodernybės pranašu arba ša
Knygoje Globalizacija: I
apčiuopti globalizacijos procesų
poveikį žmogui bei jo gyvenama

Ginčas dėl globalizacijos šiandien jau yra tapęs vienu ryškiausių mūsų laikmečio požymių. Baumanas nemoka rašyti nuobodžių sociologinių traktatų. Jis nori būti visuomeniškai aktualus, todėl atsigręžia į globalizacijos temą.

Alvydas Jokubaitis

Neužduoti tam tikrų klausimų yra daug pavojingiau, negu nesugebėti atsakyti į tuos klausimus, kurie jau įtraukti į oficialią dienotvarkę... Už nutylėjimą mokama tvirta žmonių kančių valiuta.

Zygmunt Bauman

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais.

STROFA academia

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-751-51-9
9 789986 751519

Rekomenduojama kaina 13 Lt